

**ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ
ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ**

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΠΟΛΙΤΙΚΗ: ΜΕΘΟΔΟΙ ΚΑΙ ΕΦΑΡΜΟΓΕΣ

**Άτυπη οικονομία
Εννοιολογήσεις, μέθοδοι μέτρησης και επιπτώσεις**

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Ιορδάνης Παρασκευάς

Τριμελής εξεταστική επιτροπή:
Δ. Γράβαρης, Καθηγητής, Επιβλέπων
Ι. Κουζής, Καθηγητής
Κ. Δημουλάς, Επίκουρος

Αθήνα, Φεβρουάριος 2018

Copyright © Ιορδάνης Παρασκευάς, 2018.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα. Ερωτήματα που αφορούν τη χρήση της εργασίας για κερδοσκοπικό σκοπό πρέπει να απευθύνονται προς τον συγγραφέα.

Οι απόψεις και τα συμπεράσματα που περιέχονται σε αυτό το έγγραφο εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών.

Περιεχόμενα

1.	ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	4
2.	ΜΕΘΟΔΟΣ.....	9
3.	ΣΥΖΗΤΗΣΗ	10
3.1	Αστική άτυπη οικονομία και φτώχεια.....	10
3.2	Βασικά στοιχεία της άτυπης οικονομίας.....	15
3.2.1	Δυϊσμός.....	15
3.2.2	Σκοπός της ατυπικότητας	18
3.2.3	Γέννηση της άτυπης οικονομίας.....	19
3.2.4	Στοιχείο LDC – παγκόσμια διάσταση	22
3.2.5	Ταξινόμηση των άτυπων οικονομιών	23
3.2.6	Ετερογένεια της άτυπης οικονομίας	25
3.2.7	Σχέσεις τυπικού/άτυπου τομέα	28
3.2.8	Έμφυλη διάσταση άτυπης οικονομίας.....	33
3.3	Η αρχή του άτυπου τομέα	35
3.4	Η συζήτηση για την άτυπη οικονομία στα τέλη του 20 ^{ου} αιώνα.....	38
3.5	Μέθοδοι μέτρησης	45
3.5.1	Άμεσες ή μικρο-προσεγγίσεις.....	48
3.5.2	Έμμεσες ή μακρο-προσεγγίσεις.....	50
3.5.3	Προσέγγιση μοντέλου.....	54
3.6	Επιπτώσεις.....	56
4.	ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	60
5.	ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	63
6.	ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ.....	67

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η άτυπη οικονομία έχει αποτελέσει πεδίο επιστημονικής διερεύνησης, αλλά και έντονης διαφωνίας για περισσότερες από τέσσερις δεκαετίες, με το ενδιαφέρον που έχει προσελκύσει να είναι μεγάλο. Λόγω της σκιώδους φύσης της, η ατυπικότητα είναι δύσκολο να διερευνηθεί και να μετρηθεί, και άρα η εξαγωγή καθολικών συμπερασμάτων γι' αυτή είναι σχεδόν αδύνατη. Ο πιο γενικά αποδεκτός ορισμός της έννοιας έχει νομικό χαρακτήρα και αναφέρεται στις οικονομικές δραστηριότητες που είναι εγγενώς νόμιμες αλλά στην πράξη αποφεύγουν τις κρατικές ρυθμίσεις. Αλλά λόγω της συχνής αλλαγής των νομικών ορίων, η ανάλυση δεν πρέπει να μένει εκεί. Τα βασικότερα στοιχεία που πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν είναι η σύνδεση της ατυπικότητας με την φτώχεια (χωρίς να παραβλέπεται η εκμεταλλευτική δυναμική του φαινομένου), τα αίτια της, η «εσωτερική» ετερογένειά της, όσον αφορά τόσο τους συμμετέχοντες σε αυτή, όσο και τις διαφορετικές άτυπες πρακτικές που περικλείονται σε αυτή, η σχέση της με την υπόλοιπη οικονομία και οι επιπτώσεις της. Μία από τις σημαντικότερες εξελίξεις στην επιστημονική συζήτηση για την άτυπη οικονομία είναι η σχετική συναίνεση που έχει επικρατήσει τα τελευταία χρόνια ότι δεν αποτελεί ξεχωριστό τομέα της οικονομίας, αλλά μέρος αυτής, γεγονός που έδωσε την αναγκαία ώθηση για ουσιαστικότερη διερεύνηση και εμβάθυνση στη μελέτη του φαινομένου. Σε τελική ανάλυση, η ενασχόληση με την άτυπη οικονομία πρέπει να γίνεται με προσοχή και να λαμβάνεται πάντα υπόψιν το πλαίσιο στο οποίο εντοπίζεται η κάθε υπό έρευνα περίπτωση και τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της.

Λέξεις-κλειδιά: Άτυπη οικονομία, ατυπικότητα, άτυπος τομέας

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

*Η χρησιμότητα κάθε έννοιας εξαρτάται
από τη χρήση για την οποία προορίζεται*
Fields, (1990: 56)

Η άτυπη οικονομία είναι ίσως μία από τις πιο αμφιλεγόμενες και δυσνόητες έννοιες που έχουν κατασκευαστεί για να εξηγήσουν κοινωνικοοικονομικά φαινόμενα και να προτείνουν λύσεις. Και αυτό φαίνεται από τον επιστημονικό διάλογο που λαμβάνει χώρα τόσο σχετικά με την ορολογία που χρησιμοποιείται για την έννοια, όσο και με το περιεχόμενο αυτής (Sethuraman, 1976: 69). Ως προς το πρώτο, αρκεί κανείς να ανατρέξει την βιβλιογραφία που σχετίζεται με την έννοια και θα βρει μία πληθώρα εναλλακτικών διατυπώσεων, όπως άτυπος τομέας, ατυπικότητα (informality), σκιώδης οικονομία, underground economy, system D, μαύρη αγορά κ.α. Όσον αφορά τη δεύτερη διαφωνία, σχετικά με το τί περιέχεται στην έννοια και τί νοηματοδοτείται με αυτή, οι απόψεις πολλαπλασιάζονται και οι προσεγγίσεις ποικίλουν. Η έννοια έχει επιστρατευτεί για να εξηγήσει και να προτείνει λύσεις σε θέματα είτε πολύ στοχευμένα, όπως η οικονομική δραστηριότητα, η παραγωγική οργάνωση ή το τεχνολογικό επίπεδο των κατοίκων των φτωχογειτονιών των πόλεων (slums), των εργαζόμενων φτωχών (working poor) ή των μικρών επιχειρήσεων, είτε πολύ γενικά, όπως η μη τήρηση των εργασιακών, οικονομικών και φορολογικών νομοθεσιών, και ο προσδιορισμός της μπορεί να αφορά επιχειρήσεις ή άτομα.

Για λόγους ευκρίνειας, στην παρούσα εργασία η έννοια θα αναφέρεται ως άτυπη οικονομία ή ατυπικότητα, εκτός των περιπτώσεων που η βιβλιογραφία επιτάσσει το αντίθετο, χωρίς αυτό να σημαίνει αναγκαία ότι ενσωματώνονται στην παρούσα ανάλυση όλα τα εννοιολογικά και αναλυτικά χαρακτηριστικά που εμπεριέχουν οι όροι αυτοί. Η χρήση τους έναντι των υπολοίπων έγινε λόγω της σχεδόν καθιέρωσής τους τα τελευταία χρόνια και της σχετικής ουδετερότητας τους, έναντι άλλων. Για παράδειγμα, σε ένα αυστηρά επιστημονικό πλαίσιο, ο άτυπος τομέας αναφέρεται σε ένα πιο στενό πεδίο απ' ότι ο όρος της ατυπικότητας. Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι ο πρώτος αφορά τις αμιγώς σκιώδεις οικονομικές δραστηριότητες, ενώ ο δεύτερος εμπεριέχει εννοιολογικά όλες τις άτυπες πρακτικές, ανεξαρτήτως αν εμφανίζονται στον τυπικό ή τον άτυπο τομέα.

Δύο από τις επικρατέστερες αναγνώσεις της ατυπικότητας είναι αφενός μία νομική εννοιολόγηση και αφετέρου η νοηματοδότηση που δίνεται από τον ILO. Ως προς την

πρώτη, η άτυπη οικονομία αποτελείται από πρακτικές που αποφεύγουν τις κρατικές ρυθμίσεις, και που αντίστοιχες δραστηριότητες στην ίδια οικονομία ρυθμίζονται. Όσον αφορά την προσέγγιση του ILO, είναι πιο σύνθετη και διαχωρίζει το φαινόμενο σε *άτυπο τομέα* και *άτυπη απασχόληση*, όπου η πρώτη έννοια αναφέρεται σε δραστηριότητες αμιγώς άτυπες και η δεύτερη στην απασχόληση που είναι άτυπη αλλά διεξάγεται στον τυπικό τομέα της οικονομίας. Η αδυναμία του πρώτου ορισμού είναι ότι τα νομικά όρια είναι διαφορετικά ανά χώρα και επίσης αλλάζουν συνεχώς, και άρα δεν μπορεί να αποτελέσει μία σταθερή βάση για την μελέτη και ανάλυση του φαινομένου, ειδικά όταν γίνεται λόγος για έρευνες που εξετάζουν μεταβολές και τάσεις διαχρονικά ή διακρατικά. Η κύρια αδυναμία του δεύτερου είναι ότι βασίζεται σε υποθέσεις, με βασικότερη τον ορισμό ως άτυπου τομέα επιχειρήσεις όσες απασχολούν λιγότερους από πέντε εργαζόμενους και, συνεκδοχικά, την (σχεδόν) απόλυτη ταύτιση άτυπου τομέα και αυτοαπασχόλησης.

Παρ' όλες τις αδυναμίες, όμως, η κατασκευή μίας έννοιας η οποία θα είναι καθολική και αποδεκτή από όλους ίσως είναι αδύνατη, λόγω της ίδιας της φύσης του φαινομένου. Κάτι τέτοιο δεν είναι, και ούτε θα μπορούσε να είναι, στόχος της παρούσας εργασίας. Η ανάλυση που θα ακολουθήσει επιχειρεί να αποσαφηνίσει τα κυριότερα χαρακτηριστικά του φαινομένου της ατυπικότητας, να αναδείξει την στενή σχέση που έχει με την (αστική, κυρίως) φτώχεια, να προτείνει τις κυριότερες αιτίες και επιπτώσεις και να παραθέσει τις μεθόδους μέτρησης που ακολουθούνται από την επιστημονική κοινότητα. Στην εργασία επίσης θα δοθεί ιδιαίτερη προσοχή στην θεωρητική συζήτηση που έχει διεξαχθεί, και διεξάγεται ακόμη, σχετικά με την άτυπη οικονομία και όλα τα παραπάνω με την ανάλογη κριτική σκοπιά.

Η πρώτη ενότητα του κυρίου μέρους της εργασίας προσπαθεί να εισάγει το ζήτημα της ατυπικότητας, δίνοντας έμφαση στο ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο του φαινομένου. Η κύρια παράμετρος που επικεντρώνεται η ανάλυση αφορά την φτώχεια, και ειδικότερα τους εργαζόμενους φτωχούς των πόλεων, καθώς είναι αυτοί που αποτελούν την μερίδα του λέοντος της άτυπης οικονομίας. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται επίσης στην αστικοποίηση, την παγκοσμιοποίηση (ειδικά, του κεφαλαίου) και τον νεοφιλελευθερισμό, που η βιβλιογραφία καταδεικνύει ότι διαδραμάτισαν καίριο ρόλο στην εμφάνιση και ανάπτυξη της άτυπης οικονομίας. Τέλος, γίνεται μία (κάπως αυθαίρετη) σύνδεση μεταξύ άτυπης οικονομίας και πρεκαριάτου (επισφαλώς εργαζόμενοι), η οποία έχει διττό στόχο: απ' τη

μία, πολλά από τα χαρακτηριστικά του προεκαριάτου εντοπίζονται και στους συμμετέχοντες της άτυπης οικονομίας, γεγονός που βοηθάει την περαιτέρω ανάλυση, και απ' την άλλη, αποτελεί μία προσπάθεια ανάδειξης των κοινωνικών χαρακτηριστικών της ατυπικότητας. Οι περισσότερες μελέτες για το φαινόμενο περιορίζονται σε νομικό ή οικονομικό επίπεδο ανάλυσης. Η παρούσα εργασία προτείνει ότι η ανάγνωση της ατυπικότητας πρέπει να έχει ως αφετηρία τις κοινωνικές διαστάσεις της και τους πιο ευάλωτους απ' όσους ορίζονται ως άτυποι εργαζόμενοι, ανεξάρτητα από τον κατ' επιλογή ορισμό.

Στην επόμενη ενότητα, η οποία αποτελεί και το βασικότερο μέρος της παρούσας εργασίας, εντοπίζονται και αναλύονται τα κύρια χαρακτηριστικά του υπό εξέταση φαινομένου. Αρχικά, η εργασία επικεντρώνεται στο κατά πόσο, σε σχέση με την ατυπικότητα, η οικονομία διακατέχεται από δυϊσμό ή αποτελεί ένα συνεχές, δίλημμα το οποίο για πολλά χρόνια ήταν πεδίο διαφωνίας στον επιστημονικό διάλογο για την άτυπη οικονομία. Πλέον, όμως, επικρατεί μία σχετικά μεγάλη συναίνεση ότι η ατυπικότητα δεν αποτελεί ξεχωριστό μέρος της οικονομίας, αλλά ενσωματωμένο κομμάτι της, κι γι' αυτό το λόγο ο όρος *άτυπος τομέας* δεν χρησιμοποιείται για να καλύψει όλο το φαινόμενο, αλλά μέρος αυτού (και όχι από όλους). Όπως επίσης έγινε και με το δίλημμα αν η ατυπικότητα εμφανίζεται μόνο στις αναπτυσσόμενες χώρες ή είναι παγκόσμιο φαινόμενο, όπου επικράτησε το δεύτερο.

Αναφορά γίνεται επίσης και στον λόγο που οδήγησε στην κατασκευή της έννοιας, ο οποίος ήταν η ανάγκη ενός επιστημονικού εργαλείου/πεδίου, σκοπός του οποίου θα ήταν η διερεύνηση και καταπολέμηση της φτώχειας των εργαζόμενων των πόλεων των LDC. Στη συνέχεια, η εργασία προσπαθεί να αναδείξει τις κυριότερες αιτίες εμφάνισης και ανάπτυξης της άτυπης οικονομίας, συζήτηση αρκετά μεγάλη και αμφίσημη, αφενός γιατί πολλά από τα αίτια που προτείνονται είναι αμφισβητήσιμα, και αφετέρου γιατί τα αίτια αυτά δεν έχουν καθολικό χαρακτήρα. Κάποια εμφανίζονται σε κάποιες χώρες, και άλλα σε άλλες.

Η επόμενη διάσταση που παρατίθεται είναι η ποικιλομορφία της άτυπης οικονομίας· η αποσαφήνισή της σε σχέση με την παράνομη οικονομία και η δυνατότητα της «διαίρεσής» της σε περισσότερες από μία «οικονομία», με σκοπό τον όσο δυνατό στοχευμένο σχεδιασμό πολιτικών. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα δίνεται (και πρέπει να δίνεται) ιδιαίτερη προσοχή στην υποδηλωμένη εργασία, διότι αυτή η πτυχή της άτυπης οικονομίας «ανθεί», χωρίς αυτό να σημαίνει ότι δεν γίνονται, σε πολιτικό επίπεδο, ενέργειες και για

άλλες άτυπες διαστάσεις. Οι πολιτικές αυτές όμως δεν συγγέονται, αλλά προτείνονται ξεχωριστά, με σκοπό την αντιμετώπιση ξεχωριστών άτυπων δραστηριοτήτων. Μπορεί, σε θεωρητικό επίπεδο να γίνεται συζήτηση για την άτυπη οικονομία ως ενιαίο φαινόμενο, αλλά η αντιμετώπισή του (πρέπει να) είναι επιμερισμένη.

Τα επόμενα δύο χαρακτηριστικά της άτυπης οικονομίας είναι, ίσως, και τα πιο σύνθετα και κρίσιμα. Το πρώτο αφορά την ετερογένεια που διακρίνει τους συμμετέχοντες της, σε σχεδόν όλα τα επίπεδα (εισόδημα, κεφάλαιο, ευκαιρίες κ.α.) και το δεύτερο αποτελεί τις σχέσεις που αναπτύσσονται ανάμεσα στη άτυπη οικονομία με την υπόλοιπη, με ιδιαίτερη μνεία στην εκμετάλλευση της πρώτης από την δεύτερη, μέσω της πρακτικής της υπεργολαβίας, και την αγορά εργασίας. Τέλος, αναδεικνύεται η έμφυλη διάσταση της ατυπικότητας, η οποία φαίνεται ότι ακολουθεί την γενικότερη θηλυκοποίηση της οικονομίας και πρέπει να αποτελεί σημαντική παράμετρο στον σχεδιασμό πολιτικών, λόγω, κυρίως, των εμποδίων και δυσκολιών που γενικότερα αντιμετωπίζουν οι γυναίκες στην αγορά εργασίας.

Η τρίτη ενότητα αποτελεί μία επισκόπηση του επιστημονικού διαλόγου που διεξάγεται από την δεκαετία του 1970. Η αρχή έγινε με την μελέτη του Hart για την Γκάνα και την «έκθεση της Κένυας», των Singer και Jolly, και ακολούθησε μία σειρά ερευνών από τον ILO. Από κει και πέρα η επιστημονική κοινότητα φαίνεται να χωρίζεται σε τέσσερα «στρατόπεδα» με διαφορετικές απόψεις για την άτυπη οικονομία: (α) η προσέγγιση του ILO, (β) η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση, με κύριο εκπρόσωπο το de Soto, (γ) η μικροεπιχειρηματική προσέγγιση και (δ) η προσέγγιση της underground οικονομίας, με βασικό εκφραστή τον Portes.

Στην επόμενη ενότητα παρατίθενται οι σημαντικότερες και πιο συχνές μέθοδοι μέτρησης της ατυπικότητας, οι οποίες χωρίζονται στην εργασία σε δύο συν μία ομάδες, σύμφωνα με τα χαρακτηριστικά τους και την βιβλιογραφία. Ήδη από την εισαγωγή αξίζει να σημειωθεί ότι το υπό εξέταση φαινόμενο είναι εγγενώς σκιώδες, δηλαδή ο λόγος ύπαρξής του είναι να αποφεύγει την καταγραφή. Επομένως οι μετρήσεις σχετικά με αυτό σε καμία περίπτωση δεν μπορούν να παρέχουν απόλυτα ακριβή στοιχεία. Παρ' όλα αυτά και σύμφωνα με τις αδυναμίες που αντιμετωπίζονται, η συμβολή τους είναι αρκετά σημαντική και τα αποτελέσματά τους ικανοποιητικά. Τέλος, ενδιαφέρον έχει να δει κανείς τις αποκλίσεις που έχουν ανάμεσά τους οι μέθοδοι μέτρησης, ως προς τα αποτελέσματά τους, οι οποίες σε μερικές περιπτώσεις είναι μεγάλες.

Στην τελευταία ενότητα της εργασίας γίνεται αναφορά στις επιπτώσεις της άτυπης οικονομίας, οι οποίες εντοπίζονται σε πολλά επίπεδα, όπως η οικονομία, η παραγωγική οργάνωση, η κοινωνία κ.α. Οι επιπτώσεις του φαινομένου είναι από τις δυσκολότερα αποδεικτέες εκφάνσεις του, καθώς ακόμα και το ίδιο το αίτιο που τις προκαλεί, δηλαδή η άτυπη οικονομία, είναι δύσκολο να ερευνηθεί.

2. ΜΕΘΟΔΟΣ

Στην παρούσα εργασία γίνεται μία προσπάθεια διερεύνησης του φαινομένου της άτυπης οικονομίας, σε δευτερογενές επίπεδο, μέσω του εντοπισμού και της κριτικής ανάλυσης της βιβλιογραφίας που ασχολείται με το αντικείμενο. Πιο συγκεκριμένα, η βιβλιογραφική έρευνα που διεξάγεται στην εργασία τούτη προσπαθεί να φωτίσει τις σημαντικότερες πτυχές της ατυπικότητας, να αναδείξει τα αίτια που την προκαλούν, να παρουσιάσει την θεωρητική συζήτηση, να αναλύσει τις μεθόδους μέτρησης που προτείνονται και να εντοπίσει τις επιπτώσεις της.

Για την επίτευξη των στόχων της εργασίας, η ανάλυση βασίστηκε στη μέθοδο της βιβλιογραφικής έρευνας, με σκοπό την μελέτη και την συνδυαστική παρουσίαση και ανάλυση της βιβλιογραφίας που ασχολείται με το αντικείμενο της άτυπης οικονομίας. Λόγω των ποικίλων προσεγγίσεων που προτείνονται, η ατυπικότητα διακατέχεται ακόμη και σήμερα από διφορούμενες και συχνά αντικρουόμενες επιστημονικές απόψεις και θέσεις. Για το λόγο τούτο, η βιβλιογραφία που ενσωματώθηκε στην παρούσα εργασία αποτελεί, σε ικανοποιητικό βαθμό, την πλέον αποδεκτή και η κριτική που ασκήθηκε πάνω σε αυτή περιορίστηκε σε γενικά αποδεκτές επιστημονικές θέσεις και απόψεις.

3. ΣΥΖΗΤΗΣΗ

3.1 Αστική άτυπη οικονομία και φτώχεια

Ένα (σχεδόν) καθολικό στοιχείο της ανάλυσης της έννοιας της άτυπης οικονομίας είναι ότι ασχολείται αποκλειστικά με την αστική οικονομία, δηλαδή με τις οικονομικές δραστηριότητες και παραγωγικές διαδικασίες που αφορούν άμεσα τις πόλεις (με άλλα λόγια, τον δευτερογενή και τριτογενή τομέα της οικονομίας που εδρεύουν στις αστικές περιοχές), εξ ου και η ορθότερη αναφορά στην έννοια ως αστική άτυπη οικονομία. Αυτό συμβαίνει για δύο βασικούς λόγους, μεταξύ άλλων. Πρώτον, είναι ευρέως κατανοητό και αποδεκτό ότι η αγροτική από την αστική οικονομία είναι θεμελιακά διαφορετικές, και άρα, η κατασκευή και ανάλυση ενός εννοιολογικού πλαισίου που αφορά την αγροτική άτυπη οικονομία έχει πλήρως διαφορετικές αφητηρίες και χαρακτηριστικά (Canagarajah & Sethuraman, 2001: 4). Και δεύτερον, η έννοια του αστικού άτυπου τομέα πρωτοκατασκευάστηκε με σκοπό να εντοπίσει, να ερμηνεύσει και να προτείνει λύσεις και πολιτικές που αφορούν τα αίτια και τα χαρακτηριστικά της φτώχειας, της ανισοκατανομής των εισοδημάτων, των ευκαιριών απασχόλησης, κ.α. των πόλεων. Οπότε οποιαδήποτε προσπάθεια αυτούσιας υιοθέτησης της έννοιας στον αγροτικό τομέα θα ήταν λάθος, καθώς, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, ο αστικός τομέας διέπεται από διαφορετικά χαρακτηριστικά από τον αγροτικό.

Τα τελευταία χρόνια, πάντως, πληθαίνουν οι απόψεις που θέλουν τις αναλύσεις για την ατυπικότητα να ενσωματώνουν και την αγροτική οικονομία εντός τους, είτε ως παράμετρος που επηρεάζει την αστική άτυπη οικονομία, είτε μέσω της ενσωμάτωσης της αγροτικής ατυπικότητας άμεσα στην ανάλυση. Η ολική ανάγνωση της άτυπης οικονομίας (αστική και αγροτική) ενέχει δυσκολίες και μερικές φορές αλλάζει σημαντικά τα στοιχεία σχετικά με το ζήτημα, όπως δείχνει ο Charmes (2012: 113), όπως για παράδειγμα τα ποσοστά του μεγέθους της ατυπικότητας, τα οποία αυξάνονται σημαντικά όταν συμπεριληφθούν στην ανάλυση αγροτικές δραστηριότητες (agriculture), ειδικά σε χώρες, όπως η Ινδία, με υψηλά ποσοστά πρωτογενή τομέα. Ακόμη, όμως, όταν γίνεται αναφορά στην άτυπη οικονομία, συχνά εξαιρείται σε κάποιο βαθμό η αγροτική ατυπικότητα.

Σύμφωνα, λοιπόν, με αυτή τη παραδοχή, είναι δόκιμο να εξεταστεί, αρχικά, το φαινόμενο της αστικοποίησης, δηλαδή η ραγδαία αύξηση του πληθυσμού των πόλεων μέσω της εσωτερικής μετανάστευσης, από τον αγροτικό στον αστικό τομέα, ή μέσω της διακρατικής μετανάστευσης, κυρίως από χαμηλού εισοδήματος περιοχές αναπτυσσόμενων

περιοχών σε πλούσιου και μεσαίου εισοδήματος χώρες (Standing, 2008: 7-8), και πως αυτή συνέβαλλε στην φτωχοποίηση του πληθυσμού και τη δημιουργία-προώθηση της άτυπης οικονομίας. Όπως αναφέρει ο Standing, *ο 21^{ος} αιώνας θα είναι ο αστικός αιώνας, καθώς για πρώτη φορά στην ανθρώπινη ιστορία η πλειονότητα των ανθρώπων στον κόσμο θα ζουν σε ή γύρω από αστικές περιοχές* (Standing, 2008: 7), με την μετανάστευση να παίζει καθοριστικό ρόλο σε αυτό. Ο ρόλος αυτός κρίνεται αρκετές φορές θετικός, καθώς τα άτομα βελτιώνουν το βιοτικό τους επίπεδο μέσω της εύρεσης καλύτερης εργασίας, αλλά δεν λείπουν και οι αρνητικές όψεις της μετανάστευσης για τα άτομα, όπως οι άτυποι μετανάστες, που στερούνται δικαιωμάτων, γίνονται αποδέκτες εκμετάλλευσης και ζουν εν τέλει και κατ' ουσίαν στην φτώχεια και την ανασφάλεια (Standing, 2008: 8).

Ο Davis (2004) αναφέρει ότι η ραγδαία αστικοποίηση που έλαβε χώρα στον 3^ο κόσμο τις τελευταίες δεκαετίες ήταν αποτέλεσμα της κρίσης χρέους των χωρών αυτών στα τέλη της δεκαετίας του 1970 και της οικονομικής αναδιάρθρωσης που επέβαλλαν οι θεσμοί της επονομαζόμενης Συναίνεσης της Ουάσινγκτον, όπως το IMF και η Παγκόσμια Τράπεζα, με νεοφιλελεύθερα προτάγματα, μέσω παρεμβάσεων. Το συγκεκριμένο κύμα αστικοποίησης υπερίσχυσε σε πολλές περιπτώσεις παρά την αυξανόμενη ανεργία, την μείωση των αμοιβών και την αύξηση των τιμών, και συνεχίστηκε δίχως να καλύπτονται οι απαιτούμενες προϋποθέσεις οικονομικής ανάπτυξης, που θα μπορούσαν να υποστηρίξουν και να συντηρήσουν την εν λόγω αύξηση του πληθυσμού των πόλεων. Τα βασικά εργαλεία για αυτή την αλλαγή της οικονομικής και πληθυσμιακής δομής των αναπτυσσόμενων χωρών ήταν κυρίως οι πολιτικές απορρύθμισης του αγροτικού τομέα και τα Προγράμματα Διαρθρωτικής Προσαρμογής (SAP). Η υπερ-αστικοποίηση των αναπτυσσόμενων χωρών οδήγησε στην αύξηση των ανισοτήτων και στη φτωχοποίηση μεγάλων μερίδων του πληθυσμού (Davis, 2004: 9-11).

Η συντριπτική πλειονότητα των φτωχότερων τμημάτων της κοινωνίας κατοικεί στα slums, δηλαδή σε *υπερπληθείς περιοχές των πόλεων με άθλια ή άτυπη στέγαση, ανεπαρκή πρόσβαση σε πόσιμο νερό και εγκαταστάσεις υγείας, και ανασφάλεια μονιμότητας* (Davis, 2004: 13). Σύμφωνα με την μελέτη του 2003 των Ηνωμένων Εθνών για τα slums¹, ο πληθυσμός τους το 2001 άγγιζε το 1 δις και αποτελούσε το 1/3 του παγκόσμιου αστικού πληθυσμού. Κατ' επέκταση, και κατ' ανάγκη, οι άνθρωποι, υπό τον άμεσο κίνδυνο της

---

¹ UN-Habitat, (2003), *The challenge of the slums: Global report on human settlements 2003*, London

εξαθλίωσης και της πείνας στηρίχθηκαν στις ικανότητες επιβίωσής τους. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην ίδια μελέτη, *η άνοδος του άτυπου τομέα είναι ... ένα άμεσο αποτέλεσμα της φιλελευθεροποίησης* (ο.α. στο Davis, 2004: 23). Υπάρχουν βέβαια και περιπτώσεις όπου η άτυπη απασχόληση ξεπερνάει τα όρια της φτώχειας και των slums, και καταφέρνει να συσσωρεύσει κεφάλαιο και να αναπτυχθεί ως μικρο-επιχειρηματικότητα ή λειτουργεί ως «κρυφή» εργατική δύναμη του τυπικού τομέα και μεγάλων επιχειρήσεων (υπεργολαβία), αλλά η πλειονότητα της άτυπης απασχόλησης, των slums, των εργαζόμενων φτωχών (working poor) συνεχίζει να ζει κάτω από το όριο της φτώχειας. Ο Davis, ως απάντηση στην άποψη που θέλει την άτυπη οικονομία ως έκφραση επιχειρηματικού πνεύματος, φέρνει παραδείγματα από αναπτυσσόμενες χώρες που εκφράζουν το αντίθετο και καταλήγει ότι *η πραγματική μακροοικονομική τάση της άτυπης εργασίας είναι η αναπαραγωγή της απόλυτης φτώχειας* (2004: 26).

Για να γίνει περισσότερο κατανοητή η παραπάνω διαδικασία, πρέπει να ληφθεί υπόψη η αλλαγή που επιτελέστηκε τον προηγούμενο αιώνα όσον αφορά το κυρίαρχο οικονομικό μοντέλο, από τον κεϋνσιανισμό στον νεοφιλελευθερισμό. Πριν τις πετρελαϊκές κρίσεις τις δεκαετίας του 1970 και την διεθνοποίηση του κεφαλαίου, κυριαρχούσε παγκοσμίως το κεϋνσιανό οικονομικό μοντέλο και το πρότυπο παρεμβατικού κράτους, το οποίο στο δίλημμα πληθωρισμός-ανεργία επικεντρώνεται στο να επιλύσει το πρόβλημα την ανεργίας², με βασικό εργαλείο το κοινωνικό κράτος. Στα πλαίσια, όμως, του μονεταρισμού ως μακροοικονομική πολιτική, που αντικαθιστά τον κεϋνσιανισμό, και των νεοφιλελεύθερων πολιτικών, το βάρος δίνεται στον πληθωρισμό και στην «υπεράσπιση» του χρήματος, και μάλιστα στην προσφορά αυτού, υπονομεύοντας τις κοινωνικές προστασίες και τα εργασιακά δικαιώματα των ατόμων.

Η κρίση της δεκαετίας του 1970 και η ηγεμονία του νεοφιλελευθερισμού οδήγησαν, έμμεσα ή άμεσα, στην προώθηση του άτυπου τομέα στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, σχεδόν καθολικά μέσω επιβολής χρεών, πολιτικών λιτότητας, άνοιγμα των αγορών για περισσότερα προϊόντα και ιδιωτικοποιήσεις. Ο Gerry (1987: 116) αναφέρει χαρακτηριστικά ότι *τα διεθνή οικονομικά και τραπεζικά ιδρύματα προσέφεραν στις αναπτυσσόμενες*

---

² Βλ. καμπύλη Phillips ενδεικτικά στο Δεδουσόπουλος, Α., (2004), *Η Κρίση στην Αγορά Εργασίας: Ρύθμιση-Ενελιξίες-Απορρύθμιση*, σσ. 293-354.

χώρες την περιορισμένη επιλογή να υιοθετήσουν τον φιλελεύθερο καπιταλισμό ή να επιβιώσουν χωρίς δυτική υποστήριξη³.

Μέσω του νεοφιλελευθερισμού προωθείται η εργατική ατυπικοποίηση, η ευελιξία στην αγορά εργασίας και η εξατομίκευση της εργατικής διαπραγμάτευσης. Οι εργατικοί νόμοι εξασθενούν και μειώνονται, καθώς επίσης θολώνει και η διάκριση ανάμεσα σε εργοδότη και εργαζόμενο (αύξηση αυτοαπασχόλησης, υπεργολαβία κ.α.). Λαμβάνει χώρα, εν ολίγη, μία συστηματική επανα-ρύθμιση, με όρους απορρύθμισης, της εργατικής και κοινωνικής νομοθεσίας, με σκοπό την προώθηση της ανταγωνιστικότητας, εις βάρος συλλογικών και συνεργατικών θεσμών και μηχανισμών. Ως αποτέλεσμα όλων αυτών, τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται η αύξηση των ανισοτήτων στα εισοδήματα και στις πηγές ασφάλειας, κυρίως λόγω κοινωνικών προβλημάτων. Σε όλο αυτό συνυπολογίζεται και η παγκοσμιοποίηση, κυρίως του κεφαλαίου, που καθιστά την οικονομία de facto εκτός του ελέγχου της κοινωνίας (Standing, 2008 & 2011).

Ο άτυπος τομέας συχνά συγχέεται ή συμψηφίζεται με τους εργαζόμενους φτωχούς (working poor), με τους ανασφάλιστους εργαζομένους ή με το πρεκαριάτο. Αυτό συμβαίνει διότι κατά την πλειονότητά του ο τομέας απαρτίζεται από αυτές τις «κοινωνικές ομάδες», αλλά σε καμία περίπτωση δεν είναι ταυτόσημες έννοιες, αν και πολλές φορές αλληλεπικαλύπτονται ή η μία αποτελεί πτυχή της άλλης. Μπορεί να ισχυριστεί κανείς ότι το πρεκαριάτο έρχεται αρκετά κοντά στα χαρακτηριστικά των συμμετεχόντων του άτυπου τομέα, ή, ορθότερα, στην πλειονότητά τους. Κατά τον Standing (2013), το πρεκαριάτο αποτελεί μία κοινωνική τάξη κατά την δημιουργία της, που χαρακτηρίζεται από επισφάλεια στην εργασία και είναι απόρροια του νεοφιλελευθερισμού. Οι επισφαλώς εργαζόμενοι δεν απολαμβάνουν την αντίστοιχη ασφάλεια των υπολοίπων εργαζομένων, και συγκεκριμένα σε 7 τομείς: (α) στην αγορά εργασίας, καθώς δεν έχουν επαρκείς ευκαιρίες απόκτησης εισοδήματος, (β) στην απασχόληση, διότι δεν προστατεύονται από απολύσεις, ούτε καλύπτονται από μακροχρόνια συμβόλαια εργασίας, (γ) δεν διατηρούνται εύκολα στις θέσεις εργασίας τους και δεν έχουν ικανοποιητικές ευκαιρίες ανοδικής κινητικότητας, ως προς το εισόδημα, την εργασιακή ιεραρχία και το κύρος, (δ) η εργασία τους δεν τους παρέχει ασφάλεια υγείας, από ατυχήματα, καθώς και το ωράριό τους δεν υπόκειται σε κάποια ρύθμιση, (ε) δεν έχουν ευκαιρίες αναπαραγωγής των ικανοτήτων τους

---

³ Ας σημειωθεί ότι την περίοδο που αναφέρεται ο Gerry υπήρχε ακόμη η Σοβιετική Ένωση, και επίσης ήταν σε εξέλιξη ο Ψυχρός Πόλεμος.

και κατάρτισης, (στ) δεν καλύπτονται από εισοδηματική προστασία (όπως κατώτατος μισθός και κοινωνική ασφάλιση) και (ζ) δεν έχουν δικαίωμα συλλογικής εκπροσώπησης, διαπραγμάτευσης και απεργίας.

Πιο συγκεκριμένα, η επισφάλεια του εισοδήματος για το προκαριάτο, και πιο ειδικά το κοινωνικό εισόδημα (δηλαδή οι πηγές εισοδήματος που μπορεί να έχει ένα άτομο) όπως το χαρακτηρίζει, είναι μία πτυχή που ο Standing επικεντρώνεται περαιτέρω. Και αυτό γιατί η συγκεκριμένη ομάδα εργαζομένων χαρακτηρίζεται από την έλλειψη των περισσότερων πηγών εισοδήματος που απαρτίζουν το κοινωνικό εισόδημα. Ένα άτομο μπορεί να παράγει αγαθά για ίδια χρήση, κατανάλωση ή πώληση, να λαμβάνει μισθό έναντι της εργασίας που παρέχει, να λαμβάνει βοήθεια από το κοντινό του περιβάλλον ή την κοινότητα, να δέχεται εταιρικές παροχές (μπόνους, μετακίνηση), κρατικές παροχές (κοινωνικά επιδόματα) ή ιδιωτικές παροχές, από αποταμιεύσεις ή επενδύσεις. Ένας επισφαλώς εργαζόμενος έχει την επιλογή μόνο των δύο πρώτων.

Στα παραπάνω χαρακτηριστικά του προκαριάτου έρχεται να προστεθεί επίσης και η έλλειψη εργατικής ταυτότητας, και άρα, συνεκδοχικά, η έλλειψη του αισθήματος της συμμετοχής σε μία εργατική κοινότητα και της αλληλεγγύης προς αυτή. Αυτό έρχεται σε άμεση σχέση με το τελευταίο χαρακτηριστικό της παραπάνω ανάλυσης του Standing, αφού η ταξική συνείδηση και η εργατική αλληλεγγύη είναι βασικά χαρακτηριστικά της από κοινού διεκδίκησης και συνδικαλιστικής δράσης. Αυτό βέβαια συνδέεται επίσης και με την εξατομίκευση της εργατικής διαπραγμάτευσης που έχει επιφέρει η κυριαρχία του νεοφιλελευθερισμού, όπως αναφέρθηκε παραπάνω.

Ας σημειωθεί ξανά ότι το προκαριάτο δεν ταυτίζεται εξ' ολοκλήρου με τον άτυπο τομέα (ή και ακόμα περισσότερο με την άτυπη οικονομία), αλλά το πρώτο εμπεριέχεται εντός του δεύτερου, και μοιράζονται συντριπτικά πολλά στοιχεία, τα οποία σχετίζονται σε μεγάλο βαθμό με την ανάλυση της παρούσας εργασίας.

3.2 Βασικά στοιχεία της άτυπης οικονομίας

3.2.1 Δυϊσμός

Στην αρχή της έννοιας του άτυπου τομέα, οι επιστήμονες που ασχολούνταν με το φαινόμενο δέχονταν ότι αποτελεί το ένα από τα δύο μέρη ενός δυϊσμού.⁴ Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η Moser⁵ (1978: 1052), υπήρχε μία γενική συναίνεση όλων των προτεινόμενων θεωριών για τον άτυπο τομέα ότι η οικονομική δομή των πόλεων των αναπτυσσόμενων χωρών ήταν δυαδική, όπως πολλές θεωρίες πριν από την υπό εξέταση έννοια έκαναν. Ποιες, όμως, είναι η συνθήκες για να θεωρηθεί ένα φαινόμενο (στην προκειμένη περίπτωση, της οικονομίας) ως δυαδικό;

Ο Singer (1970), σε μία προσπάθεια ορισμού του δυϊσμού, διατυπώνει ότι, για να υπάρξει η προκειμένη έννοια ως φαινόμενο, πρέπει να πληρούνται 4 προϋποθέσεις. Αρχικά θα πρέπει το κάθε μέρος του δυϊσμού να χαρακτηρίζεται από διαφορετικές καταστάσεις που συνυπάρχουν σε ένα συγκεκριμένο τόπο και χρόνο και που *συχνά* οδηγούν στον χαρακτηρισμό του κάθε μέρους ως ανώτερο και κατώτερο. Αυτή όμως η χρονική συνύπαρξη δεν θα πρέπει να είναι ούτε τυχαία, αλλά ούτε και αποτέλεσμα κάποιας μεταβατικής κατάστασης, με το ένα από τα δύο μέρη, δηλαδή, να παίζει το ρόλο του κατόλου από κάποια προγενέστερη συνθήκη. Επίσης θα πρέπει ο βαθμός των ποιοτικών διαφορετικών καταστάσεων, που οδηγούν τα μέρη του δυϊσμού να εμφανίζονται ως κατώτερο και ανώτερο, να μην μειώνεται, αλλά απεναντίας να αυξάνεται, ή έστω να παραμένει σταθερός, με αποτέλεσμα, τέλος, οι αλληλοεπιδράσεις που έχουν τα δύο μέρη να μην επηρεάζουν το ένα το άλλο. Με άλλα λόγια, το ανώτερο μέρος δεν «τραβάει» το κατώτερο προς το μέρος του, αλλά ίσως, απομακρύνονται, ποιοτικά, ακόμη περισσότερο.

Έχοντας, λοιπόν, (επανα)κατασκευάσει την έννοια του δυϊσμού, ο Singer δείχνει πως αυτή λειτουργεί ως αναλυτικό πλαίσιο και ερμηνεία της διεθνούς οικονομίας· το ευρέως διαδεδομένο μοντέλο του παγκόσμιου δυϊσμού, με τα μέρη αυτού να είναι ο 1^{ος} και ο 3^{ος} κόσμος, ο οποίος, όπως δείχνει ο συγγραφέας, πληροί τις παραπάνω προϋποθέσεις (διαχρονικότητα, αυξητική τάση της ποιοτικής διαφοράς). Το σημαντικό, όμως, σε σχέση με την υπό εξέταση έννοια (άτυπος τομέας) είναι ότι προσπαθεί να καταδείξει πώς αυτό το μοντέλο οδηγεί σε δυϊσμό στο εσωτερικό των αναπτυσσόμενων χωρών, με τα μέρη αυτού

---

⁴ Εξ' ου και η αναφορά ως τομέας, που προσιδιάζει σε δυαδικό μοντέλο.

⁵ Η οποία δεν συμφωνεί με την άποψη ότι η οικονομία είναι δυαδική, αλλά θεωρεί ότι αποτελεί ένα φάσμα, ένα συνεχές πρακτικών, βλ. παρακάτω.

να αποτελούνται από τον μοντέρνο και το παραδοσιακό τομέα (ή, σε χρονικά μεταγενέστερους, αλλά όχι συνώνυμους όρους, τον τυπικό και τον άτυπο τομέα). Ο «μηχανισμός» που θεωρεί ο Singer ότι παίζει τον καθοριστικό ρόλο είναι η τεχνολογία, και πιο συγκεκριμένα, η ανεπτυγμένη τεχνολογία που απολαμβάνει ο 1^{ος} κόσμος και η επικέντρωση της παγκόσμιας τεχνολογίας και των επιστημών σε θέματα που αφορούν άμεσα τις ανεπτυγμένες χώρες.

Το παραπάνω φαινόμενο που διακατέχει την τεχνολογία και την επιστήμη (ή διακατείχε, τον καιρό που έγραφε ο Singer) έχει ένα βασικό πρόβλημα, ως προς τις χώρες του 3^{ου} κόσμου. Ακόμα και στην περίπτωση που γίνεται κάποια προσπάθεια εκσυγχρονισμού των αναπτυσσόμενων χωρών, μέσω της τεχνολογίας, αυτή καταλήγει σε διχοτόμηση (δυϊσμό) στο εσωτερικό τους, διότι η εισαγόμενη τεχνολογία δεν είναι συμβατή με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των χωρών που εισάγεται, δεν γίνεται κατάλληλη υιοθέτηση της τεχνολογίας και εναρμόνιση αυτής με τις συνθήκες που επικρατούν στις χώρες αυτές και, συνήθως, η εισαγωγή αυτή γίνεται από ξένες, πολυεθνικές επιχειρήσεις, των οποίων η επιδίωξη είναι το κέρδος, και όχι η βοήθεια των χωρών που δραστηριοποιούνται. Με βάση τα παραπάνω, ο Singer διαπιστώνει ότι το φαινόμενο αυτό καταλήγει σε δυϊσμό της εργασίας, που με τη σειρά του οδηγεί σε κρίση απασχόλησης, όπου υπάρχουν λίγες θέσεις εργασίας στον «μοντέρνο» τομέα, αλλά πολλή εργατική δύναμη στις κοινωνίες αυτές. Έτσι, όσοι δεν απασχολούνται στον πρώτο, βρίσκουν εργασία στον «παραδοσιακό» (ή άτυπο) τομέα.

Βέβαια, η οπτική που εμφανίζει την οικονομία των αναπτυσσόμενων χωρών ως δυαδική δεν είναι κάτι το καινούργιο, ούτε στην περίπτωση του Singer, και, φυσικά, ούτε στην περίπτωση της διχοτόμησης «τυπικός/άτυπος τομέας». Εκεί που ο Singer χρησιμοποιεί την τεχνολογία ως διαιρετική σταθερά της οικονομίας, προγενέστεροι αυτού έβλεπαν ένα δυαδικό σύστημα οικονομικής οργάνωσης, όπως ο διαχωρισμός σε καπιταλιστικό και φεουδαρχικό (peasant), firm-center και bazaar-center κ.α. Ίσως ένας από τους λόγους που επικράτησε ο δυϊσμός «τυπικός/άτυπος τομέας» είναι, μεταξύ άλλων, ότι είναι ουδέτερος χαρακτηρισμός, σε αντίθεση, για παράδειγμα, με τη διχοτόμηση σε μοντέρνο και παραδοσιακό ή, πιο χαρακτηριστικά, σε ανώτερο και κατώτερο κύκλωμα (circuit) της οικονομίας (Moser, 1978: 1052 & Sethuraman, 1976: 70).

Μία διαφορετική προσέγγιση παρατίθεται από την Moser (1978), η οποία συμφωνεί με την άποψη του Gerry⁶ ότι ο χαρακτηρισμός και προσδιορισμός της αστικής οικονομίας με όρους δυϊσμού και η έμφαση στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των τομέων συχνά προκαλεί την παράβλεψη των σχέσεων ανάμεσα τους, που είναι καθοριστικός παράγοντας ύπαρξης του φαινομένου και συμβάλλει σημαντικά στην διαμόρφωση των χαρακτηριστικών αυτών, σχέσεις κυρίως εκμεταλλευτικές, όπως η υπεργολαβία μικρών επιχειρήσεων από μεγάλες ή η πρόσληψη εξωτερικών εργαζομένων από τις μεγάλες επιχειρήσεις με διαφορετικά δικαιώματα από τους τυπικούς εργαζόμενους αυτών. Γι' αυτό το λόγο προτάσσει ένα θεωρητικό πλαίσιο που εστιάζει στις σχέσεις των διαφορετικών στοιχείων του συνόλου της αστικής οικονομίας, η οποία δεν νοηματοδοτείται ως δυαδική, αλλά ως ένα συνεχές διαφορετικών παραγωγικών και διανεμητικών συστημάτων, διαφορετικών οικονομικών δραστηριοτήτων.

Η βάση για την προσέγγιση αυτή προέρχεται από την θεωρία του Μαρξ περί διαφορετικών μεθόδων παραγωγής, όπου υποστήριζε ότι οποιαδήποτε μέθοδος παραγωγής πέραν της καπιταλιστικής, όπως η παραγωγή μικροεμπορευμάτων (*petty commodity production*), την οποία οι υποστηρικτές της προσέγγισης που παρουσιάζει η Moser συσχετίζουν με τον άτυπο τομέα, αποτελεί μεταβατικό στάδιο προς τον καπιταλισμό και θα εξαφανιστεί με τον καιρό ή θα ενσωματωθεί σε αυτόν. Κάτι το οποίο δεν φαίνεται να ισχύει. Αντ' αυτού, η προσέγγιση που παραθέτει η Moser θεωρεί ότι η *petty commodity production* δεν είναι μέθοδος (*mode*), αλλά μορφή (*form*) παραγωγής που υπάρχει στα όρια του καπιταλισμού (όπως υπήρχε και κατά τη φεουδαρχία) και αλληλοεπιδρά με αυτόν, ως κατώτερο ποιοτικά στοιχείο της αστικής οικονομίας.

Για την στήριξη του τελευταίου αυτού στοιχείου της ποιοτικής διαφοροποίησης ανάμεσα στον καπιταλιστικό τομέα και τη *petty commodity production*, ένα από τα βασικότερα στην προκειμένη προσέγγιση, η Moser δίνει, μεταξύ άλλων, το παράδειγμα του Bose⁷, ο οποίος παρομοιάζει τις σχέσεις τυπικού/άτυπου τομέα με αυτές της μητρόπολης και των αποικιών της, και του Bryant⁸, ο οποίος ερεύνησε την προέλευση της *petty commodity production* και υποστήριξε ότι το ξένο κεφάλαιο την επανα-δημιούργησε με

---

⁶ Gerry, C. (1974). *Petty producers and the urban economy: A case study of Dakar*, *World Employment Programme*. Research Working Paper, 8, Geneva, ILO.

⁷ Bose, A. N. (1974). *The Informal Sector in the Calcutta Metropolitan Economy: Urbanization and Employment Research Programme*. International Labour Office.

⁸ Bryant, J. (1976). *The Petty Commodity Sector in Urban Ghana*. *BSA Development Studies Group Discussion Paper*.

σκοπό να εκμεταλλευτεί τον εγχώριο πληθυσμό των αναπτυσσόμενων χωρών που δραστηριοποιείται, μέσω της εξαγωγής πλεονάζουσας αξίας (Moser, 1978: 1058). Αυτό δεν σημαίνει ότι η petty commodity production μένει στατική, καθώς «εισάγει» τεχνολογία και τρόπους οργάνωσης από το καπιταλιστικό σύστημα, αλλά δείχνει ότι υπάρχουν περιορισμοί στην συσσώρευση κεφαλαίου λόγω της έκτασης των λειτουργιών της και της εξάρτησης της από το κεφάλαιο, όπως δείχνει και ο Gerry στην μελέτη του για το Ντακάρ και την οικονομία της Σενεγάλης⁹, όπου παρατηρεί ότι οι μικροπαραγωγοί εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από το διεθνές κεφάλαιο (Moser, 1978: 1059).

Πλέον, όμως, αυτή η συζήτηση έχει περάσει στο παρασκήνιο καθώς όλη η επιστημονική κοινότητα, ως ένα βαθμό, έχει αποδεχθεί ότι η ατυπικότητα εμφανίζεται σε όλη την οικονομία, γεγονός στο οποίο συνέβαλλαν καιρικές μελέτες και επιστημονικές «σχολές σκέψης» της ατυπικότητας. Όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια, η αποδοχή ότι η ατυπικότητα δεν υπάρχει μόνο στις αναπτυσσόμενες χώρες και ότι οι σχέσεις τυπικού και άτυπου είναι πολύμορφες και περίπλοκες, μεταξύ άλλων, διαμόρφωσαν την εικόνα μίας ολικής, ενσωματωμένης οικονομίας ως «συνεχές», με ψήγματα τμηματοποίησης, όπως η ευρέως διαδεδομένη και αποδεκτή ανάλυση που ακολουθεί ο ILO, αλλά και άλλες, οι οποίες θα αναλυθούν παρακάτω.

3.2.2 Σκοπός της ατυπικότητας

Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί ότι ένας από τους κύριους λόγους που η έννοια του άτυπου τομέα πρωτοκατασκευάστηκε και θεωρήθηκε (και θεωρείται ακόμη) σημαντική, είναι η αποτυχία, ή έστω αργοπορία, των ωφελειών των κυρίαρχων, τότε, συμβατικών πολιτικών οικονομικής ανάπτυξης να φτάσουν στα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού (trickle-down effect) και του «σημείου καμπής» (turning point) του Lewis¹⁰(1954, ο.α. στο Chen, 2012: 2). Αντίθετα, οι πολιτικές που προτείνονται από τις «θεωρίες» της άτυπης οικονομίας, προσδιορίζουν την ομάδα στόχου (η οποία, βέβαια, διαφέρει σημαντικά εντός τους φάσματος των προσεγγίσεων), που οι συγκεκριμένες πολιτικές οφείλουν να

---

⁹ Gerry, C. (1978). Petty production and capitalist production in Dakar: the crisis of the self-employed. *World Development*, 6(9), 1147-1160.

¹⁰ Με απλά λόγια, το σημείο καμπής ορίζει ότι, μέσω της οικονομικής ανάπτυξης, φτάνει ένα σημείο σε μία οικονομία (κατά κύριο λόγο, ο Lewis αναφερόταν σε αναπτυσσόμενες χώρες) όπου η πλεονάζουσα αγροτική εργασία είναι μηδενική και ως αποτέλεσμα οι πραγματικοί μισθοί στον αγροτικό τομέα και στους ανειδίκευτους εργάτες αυξάνονται, ώστε να αυξηθεί η προσφορά εργασίας, με πολλαπλασιαστικά οφέλη στην οικονομία και την κοινωνία.

βοηθήσουν, και προωθούν την απασχόληση, την ισοκατανομή του εισοδήματος και την αποτελεσματικότερη κατανομή των πόρων (Sethuraman, 1976: 69-70).

Ο προσδιορισμός της ομάδας στόχου είναι θεμελιακή παράμετρος στο σχεδιασμό και υλοποίηση πολιτικών, ώστε το πακέτο πολιτικών που θα εφαρμοστεί να είναι σε θέση να προσφέρει τις καλύτερες δυνατές λύσεις στο υπό εξέταση κοινωνικοοικονομικό φαινόμενο και να είναι στοχευμένο στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της ομάδας αυτής. Το ίδιο συμβαίνει και με τις προσεγγίσεις της ατυπικότητας, και αυτή ακριβώς είναι και η ειδοποιός διαφορά ανάμεσά τους. Το γεγονός, δηλαδή, όπως προαναφέρθηκε, ότι κάθε προσέγγιση χρησιμοποιεί διαφορετικά χαρακτηριστικά για να ορίσει την ομάδα στόχου, και κατ' επέκταση, να προσδιορίσει τους συμμετέχοντες στην άτυπη οικονομία ή/και τις ανάγκες τους.

Ο Sethuraman (1976: 74) διακρίνει δύο γενικές ομάδες μεταβλητών που χρησιμοποιούνται για να ορίσουν την ομάδα στόχου. Η πρώτη αφορά τα χαρακτηριστικά εκείνα που σχετίζονται άμεσα με το εισόδημα, όπως αν το άτομο έχει επάρκεια φαγητού, στέγασης κ.α. και η δεύτερη αποτελείται από τις μεταβλητές που προσδιορίζουν το επίπεδο του εισοδήματος, όπως, μεταξύ άλλων, χαρακτηριστικά αγοράς εργασίας, επαγγέλματος και προσωπικά. Αυτή, πάντως, δεν είναι η μόνη ταξινόμηση που μπορεί να γίνει σχετικά με την υπό εξέταση έννοια, όπως θα δούμε και παρακάτω.

3.2.3 Γέννηση της άτυπης οικονομίας

Ενδιαφέρον έχει επίσης να δει κανείς τους λόγους που οδήγησαν στην «γέννηση» του άτυπου τομέα, και στη συνέχεια της ατυπικότητας, διαδικασία που δεν είναι ίδια για κάθε περιοχή ή χώρα. Εντοπίζονται, όμως, στην βιβλιογραφία διάφορες αιτίες που έχουν σχεδόν καθολικό αντίκτυπο στην διαδικασία ανάπτυξης και ακμής του τομέα, και που οι περισσότεροι επιστήμονες συμφωνούν για τον ρόλο που έχουν διαδραματίσει, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, στην ανάδειξη του. Γενικότερα, η πλειονότητα των θεωριών που έχουν προταθεί για την άτυπη οικονομία *τοποθετεί το κράτος ως την κεντρική αιτία εμφάνισης αυτών των μικρο-δραστηριοτήτων, είτε λόγω της εγγενούς φύσης του αναδυόμενου καπιταλισμού, που υποστηρίζεται από τα νέα ανεξάρτητα κράτη και έχει ανάγκη από μία τέτοια εφεδρική/πλεονάζουσα εργασία, είτε λόγω των εμποδίων που αποτρέπουν την ιδιωτική πρωτοβουλία να ανθίσει* (Charmes, 2012: 105). Πάντως, η βασική και γενικά αποδεκτή

διάκριση των αιτιών της ατυπικότητας είναι ανάμεσα σε αναπτυσσόμενες και αναπτυσσόμενες χώρες.

Αν και η σημαντική άνοδος της ατυπικότητας συχνά εντοπίζεται γύρω στη δεκαετία του 1970, η αρχή της υπό αυστηρούς όρους είναι δύσκολο να εντοπιστεί. Ακόμη και δύο αιώνες πριν μπορεί κανείς να εντοπίσει πρακτικές που μπορούν να ενταχθούν στην έννοια του άτυπου τομέα, όπως το putting-out system, η οικιακή παραγωγή και πληθώρα μη ρυθμιζόμενων πρακτικών. Αυτό λοιπόν που λέμε «γέννηση» του άτυπου τομέα αφορά τον υπέρμετρο πολλαπλασιασμό των άτυπων πρακτικών, όταν ειδικά μετά το Β' ΠΠ, η εργατική νόρμα ήταν το φορντικό μοντέλο οργάνωσης και η full-time απασχόληση.

Μία αιτία που συχνά αναφέρεται, είναι η αναπτυσσόμενη ισχύς της οργανωμένης εργασίας. Τα συνδικάτα, και πιο συγκεκριμένα τα κοινωνικά και εργατικά δικαιώματα που κατοχυρώνονται από την δράση τους, κυρίως κατά την μεταπολεμική περίοδο, εμφανίζονται ως τροχοπέδη στην συσσώρευση κεφαλαίου, «ωθώντας» τις επιχειρήσεις στην ατυπικότητα, με διάφορους τρόπους, με βασικότερο την υπεργολαβία. Υπό αυτή την έννοια, η «απορρύθμιση» της αγοράς εργασίας φαίνεται να συμβάλει στην ανάπτυξη του φαινομένου. Πάνω σε αυτό το επιχείρημα, οι Galli & Kucera (2004), αναλύοντας στοιχεία από 14 χώρες της Λατινικής Αμερικής, βρήκαν ότι χώρες με ισχυρά αστικά δικαιώματα, όπως το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθε και της συλλογικής διαπραγμάτευσης, έχουν μεγαλύτερα ποσοστά τυπικής απασχόλησης και μικρότερα άτυπης. Τα εργατικά σωματεία, πάντως, έχουν κατακριθεί και ως κορπορατιστική ομάδα πίεσης που υπερασπίζεται αποκλειστικά τα δικά της συμφέροντα, ακόμα και εις βάρος των άτυπων εργαζομένων¹¹.

Η άτυπη οικονομία εμφανίζεται επίσης και ως αντίδραση στις κρατικές ρυθμίσεις, όπως η φορολογία και οι κοινωνικές παροχές, και στην έντασή τους. Το πολυαναφερόμενο εργατικό κόστος, το οποίο, ειδικά τα τελευταία χρόνια εμφανίζεται ως εμπόδιο της παγκόσμιας οικονομικής ανταγωνιστικότητας, φέρεται ότι έχει προωθήσει την ατυπικότητα, με σκοπό την περαιτέρω καπιταλιστική συσσώρευση, ειδικά την περίοδο μετά τις πετρελαϊκές κρίσεις της δεκαετίας του 1970 και της παγκοσμιοποίησης της οικονομίας, υπό την «απειλή» των φθηνών προϊόντων που παράγονται στις αναπτυσσόμενες χώρες. Έτσι, η αύξηση των φορολογικών και ασφαλιστικών εισφορών σε μία χώρα, φαίνεται ότι

---

¹¹ Ζήτημα που διατυπώθηκε κατά την μνημονιακή περίοδο και στην Ελλάδα, ως κριτική στην ΓΣΕΕ, όπου οι ευέλικτες μορφές απασχόλησης δεν απολαμβάνουν την ανάλογη εκπροσώπηση, τόσο θεσμικά, όσο και κινηματικά, από την οργανωμένη εργασία.

επηρεάζει αυξητικά τις άτυπες δραστηριότητες, όπως και η ένταση των ρυθμιστικών κανόνων· με άλλα λόγια, η νομοθέτηση περισσότερων κανόνων και περιορισμών.

Σχετιζόμενος με το κράτος, ένας ακόμη λόγος που εμφανίζεται στην βιβλιογραφία πως «προωθεί» την ατυπικότητα είναι η ποιότητα και η ποσότητα των υπηρεσιών που παρέχει ο δημόσιος τομέας, το οποίο μπορεί να εμφανιστεί και ως αποτέλεσμα μιας μεγάλης άτυπης οικονομίας, λόγω της ελλειμματικής καταβολής των προβλεπόμενων φόρων, κρατικά έσοδα, δηλαδή, που χρηματοδοτούν αυτές τις υπηρεσίες. Αντ' αυτού, κρίνεται ως ορθότερη τακτική η εύρεση μίας σωστής ισορροπίας ανάμεσα σε φόρους, ποιότητα παροχών και ρυθμίσεων, σε συνδυασμό με την αποτελεσματική επιβολή τους, παρά η αύξηση αυτών (Schneider, 2002: 25-32).

Η παγκοσμιοποίηση, και πιο συγκεκριμένα ο τρόπος που διάφορες αναπτυσσόμενες χώρες βιομηχανοποιήθηκαν, προώθησε την ατυπικότητα, και μάλιστα με θεσμική αναγνώριση, υπό τον φόβο του αποκλεισμού από την διαδικασία της βιομηχανοποίησης. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτής της διαδικασίας είναι η Κίνα, η οποία με στόχο την τεχνολογική ανάπτυξη της χώρας, δημιούργησε τις Ειδικές Οικονομικές Ζώνες, οι οποίες υπονομεύουν κατ' ουσία τα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα των ατόμων. Αλλά και σε πολλές άλλες χώρες έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το κράτος λειτουργεί προωθητικά, η έστω εθελουφλεί (Καραμεσίνη, 1999), στην εξάπλωση της ατυπικότητας, αν και κάτι τέτοιο δεν μπορεί να επιβεβαιωθεί καθώς, σε τυπικό-νομικό επίπεδο, οι άτυπες πρακτικές είναι απαγορευμένες. Παρ' όλα αυτά, η εκτίμηση αυτή καθίσταται εύλογη, αν αναλογιστεί κανείς την χαλαρή επιβολή του κατώτατου μισθού σε διάφορες χώρες, ή την καταστράτηγηση του, τον αντίκτυπο των μεταναστευτικών πολιτικών που στην ουσία επιτρέπουν την εργασία χαμηλόμισθων και χωρίς δικαιώματα άτυπων μεταναστών ή την ελλιπή δράση ελεγκτικών των μηχανισμών. Η επιβεβαίωση πάντως της παραπάνω υπόθεσης (αν και εφόσον) θα είναι η τελική ειρωνεία του θεσμού του κράτους που ενσαρκώνει την τυπική ρύθμιση να προωθεί, ταυτόχρονα, την πολλαπλή παράβασή της (Portes & Sassen-Koob, 1987: 56).

Όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, ως αιτία της αυξανόμενης ατυπικοποίησης της οικονομίας εμφανίζεται και η οικονομική και δομική αναδιάρθρωση που επιβλήθηκε σε πολλές αναπτυσσόμενες χώρες, κυρίως την δεκαετία του 1970, αλλά και μετέπειτα. Η διάδοση και επικράτηση του νεοφιλελευθερισμού στο μακροοικονομικό

πλαίσιο (ιδιωτικοποιήσεις, απορρύθμιση της αγοράς κ.α.) και η φθίνουσα πορεία της κοινωνικής προστασίας φαίνεται πως, έστω χρονικά, συμβαδίζουν με την αυξανόμενη τάση της ατυπικότητας τις τελευταίες δεκαετίες. *Η παγκοσμιοποίηση, η βαθιά οικονομική αναδιάρθρωση σε όλες τις χώρες, και οι νεοφιλελεύθερες πολιτικές έχουν οδηγήσει σε αυξανόμενα άτυπες και αποκεντρωμένες διαδικασίες παραγωγής, που μεταμορφώνουν τις αγορές εργασίας και τον κόσμο της εργασίας, στον Βορρά και το Νότο.* (Benería 2005: 6).

Ένας τρόπος νοηματοδότησης της άτυπης οικονομίας είναι ότι αποτελεί τις οικονομικές δραστηριότητες των ατόμων που δεν έχουν πρόσβαση στον τυπικό τομέα. Η άγνοια αυτή μας βοηθάει να εντοπίσουμε ακόμα δύο λόγους που έχουν οδηγήσει στην ανάπτυξη της ατυπικότητας. Ο πρώτος έχει να κάνει με την δυσαναλογία θέσεων εργασίας και εργατικής δύναμης, δηλαδή η ύπαρξη αγορών εργασίας με πλεονάζουσα εργασία, γεγονός που οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στην υπεραύξηση του παγκοσμίου πληθυσμού μεταπολεμικά (διαδικασία που συνεχίζεται μέχρι και σήμερα), στην αστικοποίηση και στην μαζική είσοδο των γυναικών στην αγορά εργασίας (Standing, 2008). Ο δεύτερος λόγος αφορά την έλλειψη δεξιοτήτων, ανθρωπίνου και κοινωνικού κεφαλαίου που χαρακτηρίζει μεγάλο ποσοστό των συμμετεχόντων στην άτυπη οικονομία.

Από την πλευρά των ατόμων, ο άτυπος τομέας εμφανίστηκε ως αντίδραση και διέξοδος από τις οικονομικές κρίσεις, και ειδικότερα, από την κρίση της δεκαετίας του 1970, που θεωρείται σημαντικός σταθμός για την γέννηση και ανάπτυξη του άτυπου τομέα, διότι σε πολλές χώρες εκείνη την περίοδο, όπου οι επιπτώσεις της παγκόσμιας ύφεσης ήταν ισχυρές και που εφαρμόστηκαν πολιτικές λιτότητας, η ατυπικότητα ήταν η μοναδική λύση για την επιβίωση της πλειονότητας των ατόμων στις αναπτυσσόμενες χώρες.

3.2.4 Στοιχείο LDC – παγκόσμια διάσταση

Ακόμη ένα στοιχείο που χαρακτηρίζει, ή καλύτερα χαρακτήριζε, την ατυπικότητα, είναι ότι από την αρχή του, και για μεγάλο χρονικό διάστημα, χρησιμοποιούταν αποκλειστικά για αναπτυσσόμενες ή λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες (Least Developed Countries, LDC). Ένας από τους λόγους που συνέβη αυτό ήταν ο μεγάλος βαθμός φτωχοποίησης μεγάλης μερίδας του πληθυσμού των χωρών αυτών εκείνη την περίοδο, σε αντίθεση, δε, με την οικονομική άνθηση και τον υψηλό βαθμό ευημερίας που απολάμβανε ο 1^{ος} κόσμος τότε. Οι ανεπτυγμένες χώρες, λοιπόν, δεν είχαν «ανάγκη» από πολιτικές βελτίωσης του βιοτι-

κού επιπέδου των πολιτών τους, καθώς η συντριπτική πλειονότητά τους δεν είχαν οικονομικά προβλήματα και το κράτος πρόνοιας και η κοινωνική προστασία ήταν στο απόγειό τους, σε αντίθεση με τις LDC, όπου το κοινωνικό κράτος ήταν ελλειμματικό και ανεπαρκές στην καλύτερη περίπτωση, και ανυπόστατο στην χειρότερη.

Αλλά ο σημαντικότερος λόγος που ο άτυπος τομέας στις απαρχές του ήταν αποκλειστικό στοιχείο των LDC ήταν η άποψη ότι δεν υφίσταται ατυπικότητα στον ανεπτυγμένο κόσμο, ή και να υπάρχει, αυτή είναι σε μηδαμινά ποσοστά. Σημαντικό ρόλο στην αλλαγή της κατεύθυνσης σχετικά με αυτό διαδραμάτισαν διάφορες μελέτες που διεξάχθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 στις ΗΠΑ, οι οποίες αν και ανακριβής¹², στοχευμένες σε ευρύτερα ζητήματα ή μη γενικεύσιμες (μελέτες περίπτωσης), έδειξαν ότι η άτυπη οικονομία είναι κάθε άλλο παρά μικρή ή ασήμαντη (Portes & Sassen-Koob, 1987: 40-48).

3.2.5 Ταξινόμηση των άτυπων οικονομιών

Στο πιο γενικό και αφαιρετικό πλαίσιο, το ελάχιστο χαρακτηριστικό της άτυπης οικονομίας που γίνεται αποδεκτό είναι ότι περιλαμβάνει τους οικονομικούς παράγοντες (agents) και τις δραστηριότητες αυτών που δεν τηρούν τους θεσμικούς κανόνες. Αλλά η ύπαρξη πολλών θεσμικών ρυθμίσεων, επιφέρει και την ύπαρξη διαφορετικών «άτυπων οικονομιών» (Feige, 1990: 990). Οι Castells & Portes (1989: 14) παρουσιάζουν ένα πίνακα (Πίνακας 1) που διακρίνει, ανάλογα με την νομιμότητα της παραγωγικής διαδικασίας και των παραγόμενων προϊόντων, 3 τύπους διαφορετικών οικονομιών. Την τυπική οικονομία, η οποία ακολουθεί νόμιμη παραγωγική και διανεμητική διαδικασία και παράγει νό-

Πίνακας 1 Τύποι οικονομιών ως προς τη διαδικασία παραγωγής και διανομής και το τελικό προϊόν

Τύπος οικονομίας	Διαδικασία παραγωγής και διανομής	Τελικό προϊόν
Τυπική	Νόμιμη	Νόμιμο
Άτυπη	Παράνομη	Νόμιμο
Παράνομη	Νόμιμη ή παράνομη	Παράνομο

Πηγή: Castells, M., & Portes, A. (1989). World underneath: The origins, dynamics, and effects of the informal economy. *The informal economy: Studies in advanced and less developed countries*, 12.

¹² Εγγενώς ανακριβής, λόγω της μεθοδολογίας, και όχι λόγω λαθών στην διεξαγωγή των ερευνών. Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. κεφάλαιο περί μεθόδων μέτρησης της παρούσας εργασίας.

μιμα τελικά προϊόντα και υπηρεσίες, την άτυπη οικονομία, που ακολουθεί παράνομη διαδικασία αλλά προσφέρει νόμιμα προϊόντα και την παράνομη οικονομία, η οποία ανεξάρτητα από την διαδικασία παραγωγής και διανομής, έχει παράνομα προϊόντα.

Μία ενδιαφέρουσα και πιο περιεκτική ταξινόμηση γίνεται από τον Feige (1990: 991-93)¹³, ο οποίος αφήνει ως έχουν την τυπική και την παράνομη οικονομία, αλλά «σπάει» την άτυπη οικονομία (της παραπάνω ταξινόμησης των Castells & Portes) σε τρεις: την μη καταγεγραμμένη (unreported), την μη καταγεγραμμένη (unrecorded) και την άτυπη οικονομία. Η πρώτη αφορά τις οικονομικές δραστηριότητες που παρακάμπτουν τους φορολογικούς και δημοσιονομικούς κανόνες, όπως η φοροδιαφυγή ή η υποδηλωμένη εργασία. Αναφέρεται, με άλλα λόγια, στο εισόδημα που είναι δηλωτέο προς τις αρχές, αλλά δεν δηλώνεται. Οι επιπτώσεις αυτής της οικονομίας επηρεάζουν αρνητικά τα ελλείματα, το κρατικό χρέος, τον πληθωρισμό και τα κρατικά έσοδα. Η δεύτερη, η μη καταγεγραμμένη οικονομία *απαρτίζεται από εκείνες τις οικονομικές δραστηριότητες που καταστρατηγούν τους θεσμικούς κανόνες που ορίζουν τις προϋποθέσεις καταγραφής από τις κρατικές στατιστικές υπηρεσίες* (Feige, 1990: 992). Αυτή η πρακτική έχει ως αποτέλεσμα να προκύπτουν ασυνέπειες ανάμεσα στα δηλωθέντα εισοδήματα και τα πραγματικά, καθώς και σε άλλα στατιστικά μεγέθη, όπως απασχόληση, ανεργία, παραγωγικότητα, επίπεδο τιμών, κ.α. Οι λανθασμένοι δείκτες που προκύπτουν λόγω της παραπάνω διαδικασίας συμβάλλουν στον σχεδιασμό και υλοποίηση πολιτικών, οι οποίες δεν ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, δεν είναι σωστά στοχευμένες. Η τελευταία κατηγορία οικονομίας, η άτυπη αφορά τις οικονομικές δραστηριότητες οι οποίες αυτοαποκλείονται εξ ολοκλήρου από παροχές και δικαιώματα που αφορούν σχέσεις ιδιοκτησίας, άδειες εμπορίου, συμβάσεις εργασίας, κοινωνικές ασφαλίσσεις κ.α., με σκοπό την αποφυγή του κόστους αυτών (όπως η πλήρως αδήλωτη οικονομική δραστηριότητα ή η πλήρως άτυπη απασχόληση).

Εκ πρώτης όψεως μπορεί να φαίνεται ότι μία τέτοιου είδους ταξινόμηση παίζει με τις λέξεις και τις λεπτομέρειες του φαινομένου, αλλά είναι αρκετά σημαντική όσον αφορά τον σχεδιασμό πολιτικών και την (στοχευμένη) αντιμετώπιση και διαχείριση των αρνητικών οικονομικών συνεπειών της ατυπικότητας για το κράτος. Για παράδειγμα, στην Ελλάδα η άτυπη οικονομία (δηλαδή η τρίτη κατηγορία της υπό εξέταση ταξινόμησης) είναι σχετικά μικρή, αλλά η υποδηλωμένη-αδήλωτη εργασία (δηλαδή ένας εργαζόμενος

---

¹³ Η ταξινόμηση αυτή, όπως αναφέρει ο ίδιος ο συγγραφέας, προτείνεται από το επιστημονικό πεδίο των νεοθεσμικών οικονομικών.

να δηλώνεται ότι εργάζεται λιγότερες μέρες απ' όσες πραγματικά εργάστηκε) ή η «υποτιμημένη» εργασία (δηλαδή η δήλωση ενός εργαζομένου σε κατώτερη ασφαλιστική κλίμακα απ' αυτή που πραγματικά εργάζεται – για παράδειγμα ένας σερβιτόρος Α' να ασφαρίζεται ως βοηθός σερβιτόρου – ή η δήλωση μικρότερου εισοδήματος από το πραγματικό), αποτελούν διαδεδομένες πρακτικές (IOBE, 2012). Η γνώση των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών ενός φαινομένου, οδηγεί και στην αποτελεσματικότερη αντιμετώπισή του.

3.2.6 Ετερογένεια της άτυπης οικονομίας

Το στοιχείο της ετερογένειας εντός της άτυπης οικονομίας έχει απασχολήσει αρκετούς επιστήμονες, ήδη από την αρχή της κατασκευής της έννοιας. Αφορά τις αποκλείσεις που υπάρχουν ανάμεσα σε υποκατηγορίες του φαινομένου, με χαρακτηριστικότερη την ανισοκατανομή των εισοδημάτων ανάμεσα στους συμμετέχοντες της υπό εξέταση οικονομίας. Το στοιχείο αυτό, αναλόγως πως διαχειρίζεται από τους ερευνητές, μπορεί να δημιουργήσει αρκετά προβλήματα στα αποτελέσματα των ερευνών, όπως φαίνεται και παρακάτω. Για παράδειγμα, οι αυτοαπασχολούμενοι του άτυπου τομέα κερδίζουν περισσότερα από τους τυπικού εργαζόμενους, οι οποίοι κατά σειρά αμείβονται περισσότερο από τους άτυπους εργάτες. Η σύγχυση όμως της πρώτης και της τρίτης κατηγορίας στις έρευνες και η αναφορά τους ως ενιαίος τομέας, εξάγει λανθασμένα συμπεράσματα και με τον τρόπο αυτό χάνονται σημαντικές πληροφορίες. Η διαπίστωση της ετερογένειας αυτής είναι ένας από τους λόγους που η δυαδική οπτική της οικονομίας και η αναφορά στο φαινόμενο ως άτυπος τομέας χάνουν έδαφος, όπως προαναφέρθηκε.

Ο Tokman (1989) επικεντρώνεται σε αυτή τη διάσταση, ως υψίστης σημασίας για το σχεδιασμό πολιτικών. Πιο συγκεκριμένα, εστιάζει στην διαφορά ως προς την ύπαρξη προσωπικού ή όχι στις άτυπες επιχειρήσεις, τα διαφορετικά επίπεδα αναγκαίου αρχικού κεφαλαίου και τις ανισότητες στην κατανομή των εισοδημάτων εντός του άτυπου τομέα, κυρίως συγκρίνοντας εργαζομένους και αυτοαπασχολούμενους. Ακόμη μία διάσταση της ετερογένειας, που καταπιάνεται ο συγγραφέας, είναι τα διαφορετικά επίπεδα σύνδεσης και σχέσης με τον τυπικό τομέα και την υπόλοιπη οικονομία, που έχουν ως αποτέλεσμα διαφορετικά επίπεδα δυναμικών ανά τις διαφορετικές δραστηριότητες της άτυπης οικονομίας. Ο Tokman εντοπίζει δύο υποκατηγορίες με βάση την παραπάνω διάκριση. Η

πρώτη αποτελείται από δραστηριότητες που έχουν περιθώρια επέκτασης, αλλά δεν προσελκύουν μεγάλα κεφάλαια ή επενδύσεις προς το παρόν, όπως κάποια είδη βιοτεχνιών, λιανικού εμπορίου και μεταφορών, ενώ η δεύτερη είναι περισσότερο ευάλωτη στις οικονομικές διακυμάνσεις, χρειάζεται λίγο ή καθόλου κεφάλαιο, λειτουργεί σε πιο ανταγωνιστικές αγορές, τα περιθώρια επέκτασης είναι μικρά και απολαμβάνει τις χαμηλότερες αμοιβές, όπως οι πλανόδιοι έμποροι.

Ο Fields (1990), παίρνοντας ως εφαλτήριο το στοιχείο της ετερογένειας που χαρακτηρίζει την άτυπη οικονομία, με όποιο τρόπο κι αν αυτή ορίζεται σε έρευνες, και συγκεκριμένα τις διαφορές στα εισοδήματα ανάμεσα κυρίως σε αυτοαπασχολούμενους και εργαζόμενους του άτυπου τομέα, δημιουργεί ένα θεωρητικό πλαίσιο το οποίο διχοτομεί τον τομέα σε δύο μέρη. Επίσης, λαμβάνει υπόψιν αποτελέσματα ερευνών τα οποία αντικρούουν κάποιες παραδοχές για τον άτυπο τομέα. Για παράδειγμα, δείχνει ότι κάποιες δραστηριότητες του τομέα έχουν δυσκολότερη πρόσβαση από άλλες, τα εισοδήματα του τομέα διαφέρουν μεταξύ τους, ώστε κάποιοι κερδίζουν περισσότερα από τους ομολόγους τους στον τυπικό τομέα, αν και κατά μέσο όρο τα εισοδήματα του άτυπου είναι μικρότερα από του τυπικού τομέα, όταν αναλύονται με ενιαίο τρόπο, και αρκετοί συμμετέχοντες στον άτυπο τομέα βρίσκονται εκεί κατ' επιλογή, και όχι κατ' ανάγκη, λόγω φτώχειας και ως ύστατη επιλογή.

Με βάση τα παραπάνω, ο Fields θεωρεί ότι ο άτυπος τομέας διακατέχεται από δυϊσμό, τα μέρη του οποίου είναι το *easy entry* και το *upper tier*, όπως ο ίδιος τα ονομάζει. Στο πρώτο εντάσσει τους εργαζόμενους του άτυπου τομέα που έχουν χαμηλά εισοδήματα, απασχολούνται κατ' ανάγκη στην εργασία τους και θέλουν ή/και ψάχνουν εργασία στον τυπικό τομέα χωρίς επιτυχία. Κατ' αναλογία, χαρακτηρίζει ως συμμετέχοντες στον *upper tier* άτυπο τομέα όσους έχουν υψηλά εισοδήματα, και συχνά υψηλότερα από τους ομολόγους τους στον τυπικό τομέα, απασχολούνται στον άτυπο τομέα εθελοντικά, και συνήθως εργάζονταν στον τυπικό τομέα, αποταμίευσαν κεφάλαιο και καταρτίστηκαν με σκοπό να εισέρθουν στον άτυπο τομέα ως ιδιοκτήτες μικροεπιχειρήσεων ή αυτοαπασχολούμενοι, και δεν θέλουν να επιστρέψουν στον τυπικό.

Οι Cole & Fayissa (1991), σε μια προσπάθεια παρόμοια με αυτή των Fields και Tokman, προτείνουν μία προσέγγιση που συμβάλλει στην αποσαφήνιση των προβλημάτων που δημιουργεί η ανομοιομορφία του άτυπου τομέα. Όπως αναφέρουν οι ίδιοι, δεν προ-

σπαθούν να αντικαταστήσουν τον διαχωρισμό «τυπικό/άτυπος τομέα», αλλά να προσφέρουν μία συμπληρωματική ταξινόμηση που θα βοηθήσει στον σχεδιασμό πιο στοχευμένων πολιτικών προς τα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού. Η ταξινόμηση αυτή αφορά την εργατική δύναμη, και όχι της επιχειρήσεις, όπως γίνεται σε άλλες προσεγγίσεις, καθώς, όπως αναφέρουν, η κατηγοριοποίηση με βάση το μέγεθος των επιχειρήσεων υποκρύπτει τις πραγματικές συνθήκες εργασίας, τις διαφορές εισοδημάτων και το βαθμό ευημερίας των ατόμων.

Η ταξινόμηση που προτείνουν οι συγγραφείς διαχωρίζει την εργατική δύναμη σε 3 κατηγορίες: την μοντέρνα εργατική δύναμη (MLF), την άτυπη εργατική δύναμη (ILF) και την εργατική δύναμη επιβίωσης (SLF). Στην πρώτη εντάσσονται το προσωπικό των επιχειρήσεων του τυπικού τομέα, πλην των ανειδίκευτων εργαζομένων, οι οποίοι δεν προστατεύονται, στην δεύτερη το προσωπικό των επιχειρήσεων του άτυπου τομέα, δηλαδή τους αυτοαπασχολούμενους και τα συμβοηθούμενα μέλη της οικογένειας που δεν αμείβονται, τους εργαζόμενους μπλε κολάρου και τους μαθητευόμενους, εκτός των ανειδίκευτων του τομέα, και στην τρίτη όλους τους υπόλοιπους, όπως οικιακοί εργάτες, πλανόδιοι πωλητές, ανειδίκευτοι εργαζόμενοι και αυτοαπασχολούμενοι με ασήμαντο ή μηδαμινό κεφάλαιο. Ακόμη, όμως, και εντός των κατηγοριών υπάρχουν διαβαθμίσεις. Π.χ. στην MLF, οι επαγγελματίες, οι τεχνικοί και οι εργαζόμενοι λευκού κολάρου είναι υψηλότερα από τους εργαζόμενους μπλε κολάρου.¹⁴

Η παραπάνω προσέγγιση βασίζεται σε μεγάλο βαθμό στα διαφορετικά επίπεδα και είδη περιορισμών εισόδου στην εκάστοτε απασχόληση, που σχετίζονται άμεσα με τα χαρακτηριστικά ανθρωπίνου κεφαλαίου της κάθε κατηγορίας εργαζομένων και τις αμοιβές τους. Για παράδειγμα, στην MLF, το εισόδημα αντικατοπτρίζει τις επενδύσεις σε ανθρωπινό κεφάλαιο από τους συμμετέχοντες και τις θεσμικές προστασίες που απολαμβάνουν, όπως ο κατώτατος μισθός, ενώ στην SLF, ο μισθός καθορίζεται από τις αστικές και αγροτικές συνθήκες και δυνάμεις της αγοράς εργασίας. Οι προσδοκίες του επιπέδου των εισοδημάτων της κάθε κατηγορίας της ταξινόμησης είναι ότι οι αμοιβές της MLF είναι μεγαλύτερες από αυτές της ILF, οι οποίες είναι μεγαλύτερες από αυτές της SLF, με μεγαλύτερο εύρος διαφορών εντός των δύο πρώτων κατηγοριών και σχετική ομοιογένεια στην τρίτη, και αλληλοεπικαλύψεις ανάμεσα σε χαμηλόμισθους της MLF και υψηλόμισθους της ILF. Κατ' επέκταση η SLF είναι οι (εργαζόμενοι) φτωχοί των πόλεων (urban

---

¹⁴ Για περισσότερα, βλ. Cole & Fayissa, (1991: 783), Πίνακας 3.

ροο) και σε αυτούς θα πρέπει να στοχεύουν οι πολιτικές αντιμετώπισης της φτώχειας, και όχι ολικά στον άτυπο τομέα.¹⁵

3.2.7 Σχέσεις τυπικού/άτυπου τομέα

Οι σχέσεις ανάμεσα στον άτυπο και τον τυπικό τομέα (ή ανάμεσα στην ατυπικότητα και την υπόλοιπη οικονομία) έχουν αποτελέσει πεδίο διερεύνησης για πολλούς επιστήμονες, όπως ο Tokman (1978), ο οποίος προσπαθεί να εξερευνήσει την φύση των σχέσεων άτυπου και τυπικού τομέα. Γι' αυτό και ερμηνεύει το έργο του Hart, ενός από τους πρώτους θεμελιωτές της έννοιας, (βλ. παρακάτω) ως ένα ερώτημα/δίλημμα του *κατά πόσο ο εφεδρικός στρατός των ανέργων και των υποαπασχολούμενων συνιστά μία παθητική, εκμεταλλεζόμενη πλειονότητα ή αν οι άτυπες οικονομικές δραστηριότητες δημιουργούν κάποια αυτόνομη δυνατότητα παραγωγής αύξησης στα εισοδήματα των φτωχών των πόλεων* (Tokman, 1978: 1065). Πριν παρουσιάσει το εννοιολογικό πλαίσιο που θεωρεί ότι εξηγεί καλύτερα την αλληλεπίδρασή τους, κατηγοριοποιεί τις προσεγγίσεις που έχουν προταθεί για τον άτυπο τομέα, με βάση το αν θεωρούν ότι οι σχέσεις ανάμεσα στους τομείς είναι καλές (benign) ή σχέσεις υποταγής (subordination), και στη συνέχεια διαχωρίζει την κάθε κατηγορία με βάση το αν ο άτυπος τομέας είναι αυτόνομος ή ενσωματωμένος στην υπόλοιπη οικονομία (εντοπίζει δηλαδή τέσσερις «οικογένειες» προσεγγίσεων με βάση τα προαναφερθέντα χαρακτηριστικά). Το πλαίσιο που προτείνει ο ίδιος παίρνει στοιχεία και από τις δύο κατηγορίες, αλλά κλίνει περισσότερο στην εκμεταλλευτική προσέγγιση.

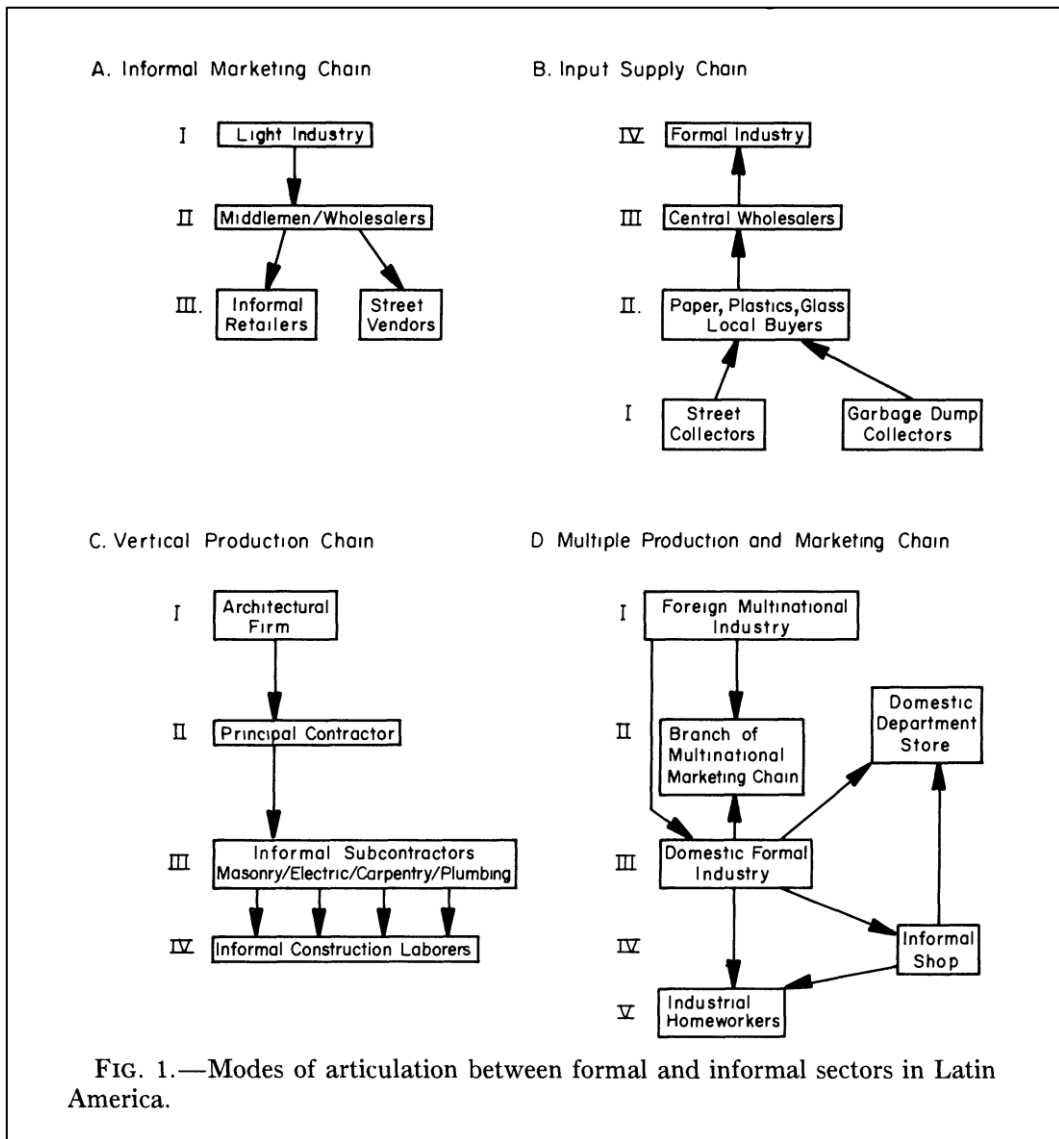
Ως προς το βαθμό ενσωμάτωσης του άτυπου τομέα με την υπόλοιπη οικονομία, ο Tokman θεωρεί ότι υφίστανται σημαντικές σχέσεις μεταξύ των τομέων, όπως η εξαγωγή άτυπων προσωπικών υπηρεσιών, η εισαγωγή στον άτυπο τομέα διατροφικών ειδών και η υπεργολαβία μικρών επιχειρήσεων από μεγάλες του τυπικού τομέα, αλλά παράλληλα ο άτυπος τομέας εμφανίζει σημαντικά στοιχεία αυτοσυντήρησης, μέσω της ικανοποίησης της εσωτερικής ζήτησης διαφόρων αγαθών από την εσωτερική προσφορά τους, του άτυπου εμπορίου και της διάδοσης των μεταχειρισμένων προϊόντων. Οι σχέσεις υποταγής και εκμετάλλευσης του άτυπου τομέα από τον τυπικό είναι, κατά το συγγραφέα, μία κα-

---

¹⁵ Οι Cole & Fayissa στην προσέγγισή τους δείχνουν επίσης και την κινητικότητα που μπορεί να υπάρξει ανάμεσα στις κατηγορίες του σχήματός που κατασκεύασαν καθώς και την δυναμική της καθεμίας, αποτυπώνοντας πιο εμπειριστατωμένα την ανάλυσή τους και επιβεβαιώνοντας την δεινή θέση που κατέχει η SLF στην αστική οικονομία.

τάσταση που υπερισχύει και τείνει να αυξηθεί περαιτέρω, αλλά θα αναπτυχθεί μέσω διαφορετικών διαδικασιών, συνθηκών και παραγόντων για τους ποικίλους κλάδους της άτυπης οικονομίας, που εξαρτώνται από τον τύπο προϊόντων των άτυπων δραστηριοτήτων, το αν αυτές λειτουργούν υπό ολιγοπωλειακές συνθήκες ή όχι, πολιτικούς παράγοντες κ.α.

Διάγραμμα 1 Σχέσεις άτυπης και τυπικής οικονομίας

Πηγή: Portes, A., & Sassen-Koob, S. (1987). Making it underground: Comparative material on the informal sector in Western market economies. *American journal of Sociology*, 93(1), 30-61.

Οι Portes & Sassen-Koob (1987: 38-40) ασχολούνται με τις διαδικασίες που ο τυπικός τομέας «χρησιμοποιεί» τον άτυπο για διάφορες λειτουργίες του. Στα παραπάνω διαγράμματα αποτυπώνουν 4 κοινές διαδικασίες κατά τις οποίες οι δύο τομείς αλληλοεπιδρούν. Στο πρώτο φαίνεται πως τα προϊόντα των τυπικών επιχειρήσεων προωθούνται και πωλούνται από άτυπους μικρέμπορους. Το δεύτερο δείχνει την «υπεργολαβία άτυπων αυτοαπασχολούμενων», δηλαδή ρακοσυλλεκτών, για την συλλογή πρώτων υλών από τον τυπικό τομέα. Στο τρίτο διάγραμμα εμφανίζεται η ανάθεση κατασκευαστικών έργων και υποεργασιών σε άτυπους υπεργολάβους, ενώ το τέταρτο δείχνει το πιο διαδεδομένο και περίπλοκο σύστημα υπεργολαβίας από μεγάλες πολυεθνικές εταιρίες, όπου η παραγωγή προϊόντων καταλήγει να γίνεται από άτυπες βιοτεχνίες. Κλασσικό παράδειγμα του τελευταίου αποτελεί η βιομηχανία ρουχισμού, όπου έχουν καταγγελθεί για παραβιάσεις νομοθεσιών και δικαιωμάτων. Η υπεργολαβία, όπως προσπαθεί να δείξει και το παραπάνω διάγραμμα είναι η βασικότερη μορφή άμεσης σύνδεσης των δύο τομέων, και η αξιολόγησή της ποικίλει. Απ' τη μία υπάρχουν οι απόψεις που θεωρούν ότι η σχέση μεταξύ τυπικού και άτυπου τομέα δεν είναι ουδέτερη αλλά δυναμική και περιστασιακά ακόμη και προβληματική (Hemmer & Mannel, 1989: 1545), ενώ άλλοι θεωρούν ότι η αξιακή εκτίμηση της υπεργολαβίας είναι άσχετη, καθώς συμβαδίζει με τα καλά και τα κακά όλης της αγοράς εργασίας, και μπορεί να είναι επωφελής και για τις δύο πλευρές (Maloney, 2004: 1169).

Ο άτυπος και ο τυπικός τομέας αλληλοεπιδρούν επίσης και με έμμεσο τρόπο, όπως για παράδειγμα στην αγορά προϊόντων. Η ανάλυση της σχέσης αυτής ξεφεύγει από τα όρια της παρούσας εργασίας, παρ' όλα αυτά, αξίζει να αναφερθεί ότι η προτίμηση τυπικών ή άτυπων προϊόντων εξαρτάται τόσο από την τιμή, όσο και από την ποιότητα των προϊόντων αυτών, καθώς και από τον τομέα από τον οποίο προέρχονται καθαυτό. Για παράδειγμα, ένας καταναλωτής μπορεί να προτιμάει μόνο προϊόντα του τυπικού τομέα λόγω ποιότητας ή κύρους, ή να αγοράζει προϊόντα με μόνο κριτήριο την τιμή, και άρα κάθε επιλογή αγοράς να γίνεται ως προς το κόστος της.¹⁶

Ίσως, όμως, η κύρια σχέση ανάμεσα σε άτυπο και τυπικό τομέα, που έχει απασχολήσει τον επιστημονικό διάλογο είναι η σχέση τυπικής και άτυπης αγοράς εργασίας. Για την ανάλυσή της έχουν προταθεί διάφορα (πολυτομεακά) θεωρητικά μοντέλα που προσπαθούν να εξηγήσουν πως λειτουργούν και πως αλληλοεπιδρούν οι τομείς, με γνώμονα την

---

¹⁶ Για περισσότερες πληροφορίες, βλ. Hemmer & Mannel, (1989: 1546-48).

εργασία, και, βασικότερα, γιατί λαμβάνουν χώρα φαινόμενα τα οποία δεν βγάζουν νόημα όταν η ανάλυση περιορίζεται σε ένα τομέα ή μία αγορά εργασίας, όπως για παράδειγμα *γιατί η λύση στην αστική ανεργία μπορεί να είναι η αγροτική ανάπτυξη* (Fields, 2004: 2-3). Βασική μέριμνα των προκείμενων μοντέλων, τουλάχιστον των πιο αναλυτικών και εμπειριστατωμένων εξ αυτών, είναι η εσωτερική μετανάστευση και πως αυτή λειτουργεί και συμβάλλει στην αστική ανεργία και φτώχεια.

Τα μοντέλα αγοράς εργασίας αποτελούν ένα χρήσιμο αναλυτικό εργαλείο, το οποίο δείχνει πως συμπεριφέρονται οι εργαζόμενοι και οι επιχειρήσεις στην αγορά εργασίας και πως διαμορφώνονται τα εισοδήματα, καθώς και πως επηρεάζονται τα παραπάνω από πολιτικές παρέμβασης και ανάπτυξης. Το πιο κλασικό παράδειγμα μοντέλου αγοράς εργασίας είναι αυτό της ελεύθερης αγοράς των νεοκλασικών οικονομικών περί εξισορρόπησης των μισθών, το οποίο αφορά κυρίως τον τυπικό τομέα και δείχνει ότι οι μισθοί θα ρυθμιστούν από την ζήτηση και την προσφορά εργασίας σε ένα τέλειο σημείο εξισορρόπησης, με την προϋπόθεση ότι τα άτομα συμπεριφέρονται με γνώμονα την μεγιστοποίηση του κέρδους και δεν επηρεάζονται από εξωτερικού παράγοντες, όπως κρατικές παρεμβάσεις (Fields, 2004: 9-10). Αλλά λόγω θεσμικών ή αγοραίων παραγόντων, όπως ο κατώτατος μισθός ή ο μισθός αποδοτικότητας (*efficiency wage*), οι μισθοί δεν ισορροπούν, και άρα δημιουργούνται μισθολογικές ανισότητες (Fields, 1990: 51-52).

Τα μοντέλα αγοράς εργασίας που έχουν προταθεί για τον άτυπο τομέα ακολουθούν την συζήτηση περί ετερογένειας του τομέα, και άρα, εντοπίζονται στην βιβλιογραφία 3 μοντέλα ανάλυσης της εργασιακής συμπεριφοράς των ατόμων και του καθορισμού των μισθών. Το πρώτο θεωρεί ότι η είσοδος στον άτυπο τομέα έχει μηδαμινά ή μηδενικά εμπόδια και λειτουργεί ως πεδίο δραστηριότητας των φτωχών, όταν η ανεργία δεν είναι βιώσιμη επιλογή γι' αυτούς. Σε αυτό το μοντέλο προτείνονται 4 συστήματα καθορισμού των μισθών ως προσεγγίσεις (Fields, 2004: 20-21): (α) το συνολικό εισόδημα του άτυπου τομέα είναι καθορισμένο και μοιράζεται αναλόγως στα άτομα που απασχολούνται (*μηδενικό οριακό προϊόν*), (β) ο άτυπος εργάτης κερδίζει τόσα, όσα δουλέψει (*σταθερό οριακό προϊόν*), (γ) το εισόδημα κάθε εργαζόμενου μειώνεται βαθμιαία με την προσθήκη κάθε επιπλέον εργαζόμενου (*θετικό, αλλά φθίνον οριακό προϊόν*) και (δ) *σύστημα πλήρους ζήτησης για αγροτικά και μη αγροτικά προϊόντα και εργαζόμενους*. Το δεύτερο μοντέλο θεωρεί τον άτυπο τομέα ελκυστικό για απασχόληση και την είσοδο σε αυτόν εθελοντική,

και όχι επιλογή που γίνεται κατ' ανάγκη, ενώ ασχολείται κατά κύριο λόγο με την αυτοαπασχόληση και την μικροεπιχειρηματικότητα, με κύριο εκφραστή τον Maloney (βλ. παρακάτω). Και τέλος το τρίτο μοντέλο ακολουθεί τον διαχωρισμό του Fields (1990) περί ετερογένειας του τομέα και διάκρισής του σε δύο υποτομείς: τον easy entry και τον upper-tier· με άλλα λόγια, το προκείμενο μοντέλο συνδυάζει τα δύο προηγούμενα.

Όσον αφορά τα πολυτομεακά ή διατομεακά θεωρητικά μοντέλα αγοράς εργασίας για την προσέγγιση μιας περισσότερο ρεαλιστικής κοινωνίας, όπως γίνεται αντιληπτό, η ανάλυση γίνεται περισσότερο περίπλοκη, καθώς αυξάνονται οι παράγοντες που πρέπει να ληφθούν υπόψιν. Ένα σχετικά απλό, αλλά και απλοϊκό παράδειγμα είναι του *ενσωματωμένου ή ενιαίου μοντέλου αγοράς εργασίας με εξισορρόπηση μισθών και χωρίς ανεργία* (Fields, 2004: 25-27), κατά το οποίο ο ίδιος μισθός επικρατεί για όλους τους εργαζόμενους όλων των τομέων και η οικονομική μεγέθυνση ενός τομέα επιφέρει θετικά αποτελέσματα για το σύνολο της υπό ανάλυση εργατικής δύναμης. Η βασική αρχή τέτοιου τύπου μοντέλων εντοπίζεται στην συμπεριφορά του εργατικού δυναμικού, το οποίο έχει την επιλογή, αν δεν βρει εργασία στον τομέα που αναζητάει, να εργαστεί σε άλλο. Εκτός του ζητήματος της ανεργίας, που δεν ενσωματώνεται στο μοντέλο, ακόμη ένα μειονέκτημα είναι ότι παρουσιάζει την λειτουργία της αγοράς εργασίας αρκετά πιο αυτοματοποιημένη απ' ότι πραγματικά είναι. Την ίδια ανάλυση ακολουθούν και παρόμοια μοντέλα με *μισθολογικές διαφορές* (Fields, 2004: 27-31), με την διαφορά ότι ο τυπικός τομέας έχει μεγαλύτερους μισθούς και άρα είναι πιο ελκυστικός. Και σε αυτά τα μοντέλα όμως η οικονομική μεγέθυνση του τυπικού τομέα (π.χ. λόγω εξάντλησης της προσφοράς εργασίας για τον τυπικό τομέα) θα επιφέρει αύξηση των μισθών σε όλους τους τομείς.

Τα πιο ρεαλιστικά και περίπλοκα πολυτομεακά μοντέλα αγοράς εργασίας εντάσσουν στην ανάλυσή τους την πιθανότητα να βρεθεί κανείς σε κάθε μία από τις καταστάσεις απασχόλησης, δηλαδή απασχόληση στον τυπικό τομέα, στον άτυπο τομέα ή στον αγροτικό τομέα, *συν την ανεργία*. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το μοντέλο των Harris & Todaro (1970), στο οποίο η προσφορά εργασίας στον τυπικό τομέα είναι μεγαλύτερη απ' ότι η ζήτηση και η απασχόληση στον άτυπο τομέα είναι σίγουρη. Η πιθανότητα εύρεσης εργασίας στον τυπικό τομέα είναι μηδενική για όσους ζουν σε αγροτικές περιοχές, μεγαλύτερη για όσους εργάζονται στον άτυπο τομέα και ακόμα μεγαλύτερη για τους άνεργους, λόγω εγγύτητας και χρόνου. Οι μισθοί του άτυπου τομέα είναι μεγαλύτεροι απ' ότι

του άτυπου, οι οποίοι είναι βαθμιαία μεγαλύτεροι από αυτούς του αγροτικού. Κατ' επέκταση, τα άτομα συμπεριφέρονται αναλόγως αυτών των χαρακτηριστικών. Για παράδειγμα ένα άτομο που μεταναστεύει από την ύπαιθρο στην πόλη έχει την επιλογή είτε να αναζητήσει εργασία στον τυπικό τομέα, όπου ο μισθός είναι υψηλότερος, αλλά με την πιθανότητα να μείνει άνεργος (επιλογή που δικαιολογείται ως στρατηγική μεγιστοποίησης των ωφελειών και εφόσον είναι δυνατή, ως προς τον βιοπορισμό), ή να εργαστεί στον άτυπο τομέα, με λιγότερες πιθανότητες εύρεσης τυπικής απασχόλησης.

Οι συγγραφείς επίσης ανέλυσαν και τις επιπτώσεις στο μοντέλο δύο εν δυνάμει πολιτικών: της δημιουργίας θέσεων εργασίας στον τυπικό τομέα και της αγροτικής ανάπτυξης, όπου στην περίπτωση της πρώτης πολιτικής έδειξαν ότι κάτι τέτοιο θα παρήγαγε περισσότερη ανεργία (καθώς περισσότερα άτομα θα μετανάστευαν στις πόλεις από την ύπαιθρο). Στην δεύτερη περίπτωση έδειξαν ότι η ανεργία θα μειωνόταν (πρόταση που υιοθέτησε η κυβέρνηση της Κένυας με θετικά αποτελέσματα). Παρ' όλα αυτά, το μοντέλο των Harris & Todaro έχει χρησιμοποιηθεί και μετεξελιχθεί από πολλούς επιστήμονες, όπως ο Fields (1975), όπου ενσωμάτωσε την δυνατότητα κατοίκων των αγροτικών περιοχών να συμμετέχουν (έστω και με μικρή πιθανότητα) στην διαδικασία αναζήτησης εργασίας στον τυπικό τομέα και την ύπαρξη ενός δυαδικού άτυπου τομέα (easy entry και upper-tier). Βέβαια, τα παραδείγματα μοντέλων αγοράς εργασίας δεν εξαντλούνται με τα προαναφερθέντα¹⁷. Όλα, όμως, δείχνουν την στενή σύνδεση όλων των αγορών εργασίας μεταξύ τους, και την στενή αλληλεξαρτώμενη σχέση τυπικού και άτυπου τομέα, στο βαθμό που είναι ρεαλιστικά και εμπεριέχουν όλες τις πιθανές καταστάσεις απασχόλησης.

3.2.8 Έμφυλη διάσταση άτυπης οικονομίας

Το στοιχείο της έμφυλης διάστασης της άτυπης οικονομίας είναι καθοριστικό και πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν κατά την ανάλυση της έννοιας και κατά τον σχεδιασμό πολιτικών. Ακόμη και στις μέρες μας, οι γυναίκες εξακολουθούν να μη συμμετέχουν ισότιμα και ισοδύναμα στην αγορά εργασίας, με διάφορους τρόπους (αμείβονται λιγότερο, συμμετέχουν με λιγότερο ποσοστό κ.α.). Ο Tokman (1989: 1970-71), αναφερόμενος σε στοιχεία του 1980 για την Λατινική Αμερική, δείχνει ότι το 72-76% των άτυπων εργαζομένων σε Βραζιλία, Χιλή και Κόστα Ρίκα ήταν γυναίκες, η άτυπη απασχόληση ως κομμάτι της

---

¹⁷ Κάποια ακόμη παραδείγματα μοντέλων είναι, μεταξύ άλλων, αυτά των Lewis (1954), Rauch (1989) και Hemmer & Mannel (1989).

ολικής γυναικείας απασχόλησης αποτελούσε το 40% ενώ στο σύνολο της αγοράς εργασίας, οι γυναίκες αποτελούσαν το 30%. Στο ίδιο άρθρο αναφέρεται η έμφυλη ανισότητα στους μισθούς (σε κάποιους κλάδους οι γυναίκες κερδίζουν σχεδόν τα μισά απ' ότι οι άνδρες, και λιγότερα από τον κατώτατο μισθό), καθώς και οι τομείς που κυριαρχεί η γυναικεία εργασία, όπως οικιακές υπηρεσίες, λιανικό εμπόριο και βιοτεχνία (κυρίως ενδυμάτων).

Ο Charmes (2012: 116-118) παραθέτει και αναλύει στοιχεία αναπτυσσόμενων χωρών σχετικά με την κατανομή της άτυπης απασχόλησης, ως προς το φύλο και με ειδική αναφορά σε διαφορετικές ομαδοποιήσεις (όπως υποσαχάρια Αφρική, Ασία και Λατινική Αμερική). Συγκεκριμένα, οι γυναίκες που εργάζονται στον άτυπο τομέα είναι πιθανότερο είναι αυτοαπασχολούμενες, παρά μισθωτές (εκτός από τις μεταβατικές χώρες) και συντριπτικά πιο πιθανό (πάνω από 90%) να είναι μισθωτές απ' ότι αυτοαπασχολούμενες, όταν απασχολούνται άτυπα εκτός του άτυπου τομέα¹⁸. Σε γενικότερο πλαίσιο φαίνεται από τα δεδομένα ότι η συμμετοχή στην άτυπη οικονομία ανάμεσα σε άνδρες και γυναίκες είναι σχεδόν μοιρασμένη (π.χ. 51,1% γυναίκες στην υποσαχάρια Αφρική και 46,5% στην Λατινική Αμερική).

Αναφορά στην έμφυλη διάσταση της ατυπικότητας κάνουν και οι Benería & Floro (2005: 21-22), που δίνουν έμφαση στην μειονεκτική θέση που κατέχουν οι γυναίκες στην αγορά εργασίας, την κοινωνία και την οικογένεια, λόγω της ταυτότητας και του ρόλου που παραδοσιακά τους «ανατίθεται», και καταλήγουν ότι πρέπει να δοθεί έμφαση στην συλλογική ενδυνάμωση της διαπραγματευτικής ισχύς και στην εκπαίδευση των γυναικών, σε συνδυασμό με την κρατική στήριξη και την προώθηση πολιτικών που στοχεύουν στην εξάλειψη της έμφυλης ανισότητας σε όλα τα επίπεδα.

---

¹⁸ Για την διαφορά ανάμεσα σε *απασχόληση στον άτυπο τομέα* και *άτυπη απασχόληση* εκτός αυτού βλ. ορισμούς της άτυπης οικονομίας του ILO στο κεφ. «η συζήτηση για τον άτυπο τομέα στα τέλη του 20^{ου} αιώνα» του παρόντος.

3.3 Η αρχή του άτυπου τομέα

Ο πρώτος που εισήγαγε την έννοια του άτυπου τομέα στη βιβλιογραφία ήταν ο Keith Hart (1973), ο οποίος ασχολήθηκε με τις «τυπικές» και «άτυπες» ευκαιρίες εισοδήματος στις αστικές περιοχές της Γκάνα. Στη μελέτη του, λοιπόν, έδειξε ότι τα άτομα απασχολούνται στον άτυπο τομέα λόγω, αφενός των ανεπαρκών ευκαιριών για απασχόληση στον τυπικό τομέα, και αφετέρου, λόγω της ελλιπούς εκπαίδευσης και κατάρτισής τους. Αν και όρισε το δυϊσμό που επικρατούσε στην αστική οικονομία της Γκάνα με σχετική επάρκεια στο εννοιολογικό πλαίσιο που ανέπτυξε, δεν κατάφερε να κάνει το ίδιο και για την ομάδα στόχου, δηλαδή τους συμμετέχοντες του άτυπου τομέα, τον οποίο και συνέδεσε με την αυτοαπασχόληση, το εισόδημα που υπολείπεται του κατώτατου μισθού και τον ανοργάνωτο και μη προστατευμένο τομέα, κατηγορίες παρόμοιες μεταξύ τους (έως αλληλοκαλυπτόμενες), αλλά όχι ταυτόσημες, με αυτό να δημιουργεί ασάφειες στην προσέγγισή του (Moser, 1978: 1052 & Sethuraman, 1976: 70-71).

Παρά τις όποιες αδυναμίες της θεωρητικής προσέγγισης του Hart, η έννοια θεωρήθηκε χρήσιμη και επιστημονικά αξιόλογη, και χρησιμοποιήθηκε και σε άλλες αναπτυσσόμενες χώρες, πέραν της Γκάνα, με την επόμενη να αποτελεί την Κένυα, στην μελέτη των Singer & Jolly (1972), η οποία είναι γνωστότερη ως «η έκθεση της Κένυας» (The Kenya Report). Σε αυτή την περίπτωση η έννοια σχηματοποιείται περαιτέρω, ως προσδιοριστική μονάδα ορίζεται η επιχείρηση και τα χαρακτηριστικά του τομέα αναφέρονται σαφώς: η είσοδος στον τομέα είναι εύκολη, στον οποίο χρησιμοποιούνται κυρίως εγχώριοι πόροι, οι επιχειρήσεις είναι κατά πλειονότητα οικογενειακές, εντάσεως εργασίας και μικρής κλίμακας, οι δεξιότητες των εργαζομένων εντός του τομέα αποκτούνται εκτός του τυπικού σχολικού συστήματος και οι οικονομικές δραστηριότητες λαμβάνουν χώρα σε μη ρυθμισμένες και ανταγωνιστικές αγορές. Τα αντίθετα χαρακτηριστικά ισχύουν για τον τυπικό τομέα (Fields, 1990: 53 & Sethuraman 1976: 71).

Αυτό που προσπάθησαν να κάνουν αυτές οι δύο πρώτες έρευνες, και πολλές από τις επόμενες που ακολούθησαν, ήταν *από τη μία πλευρά η αναγνώριση των παραγόντων που εξηγούν την φύση και το εύρος της αστικής φτώχειας και από την άλλη μεριά η εκτίμηση των επιπτώσεων όσον αφορά την ευκολία (ή δυσκολία) πρόσβασης των φτωχών σε αστικές υπηρεσίες* (Sethuraman, 1976: 75). Η σημαντικότερη ίσως συμβολή των δύο πρώτων μελετών για τον άτυπο τομέα είναι ότι άλλαξαν την αντίληψη που επικρατούσε για τον

«παραδοσιακό τομέα», καθώς έδειξαν ότι αποτελεί ένα αυτόνομο (σχετικά) πεδίο οικονομικής δράσης, το οποίο είναι ικανό να δημιουργεί θέσεις εργασίας και να παράγει εισοδήματα «για τον εαυτό του», και δεν λειτουργεί μόνο ως «χώρος αναμονής» για τον τυπικό τομέα (Chen, 2012: 2). Σύμφωνα με όλα τα παραπάνω, δημιουργήθηκε η έννοια του αστικού άτυπου τομέα στις οικονομίες των αναπτυσσόμενων χωρών, αλλά, παρ' όλη την σημασία του και το ρόλο που διαδραμάτισε, η επιστημονική κοινότητα δεν είναι σε θέση να φτάσει σε ένα ικανοποιητικό βαθμό συναίνεσης σχετικά με το τι είναι.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1970, και μετά την μελέτη του ILO για την Κένυα, πραγματοποιήθηκε μία σειρά μελετών για τον άτυπο τομέα, με πρωτοβουλία του ILO urbanization and employment research project, σε επιλεγμένες μητροπόλεις αναπτυσσόμενων χωρών (Sethuraman, 1976: 75, υπ. 1 & 2), με σκοπό τον πληρέστερο και ουσιαστικότερο προσδιορισμό της έννοιας. Ο Sethuraman (1976), αποτυπώνοντας κάποιες βασικές παραμέτρους των ερευνών αυτών, εξηγεί, σε γενικές γραμμές, ότι ο άτυπος τομέας, ως θεωρητικό πλαίσιο για το σχεδιασμό πολιτικών που θα βελτιώσουν το βιοτικό επίπεδο των φτωχών τμημάτων του πληθυσμού και το βαθμό ευημερίας τους, αποτελεί ένα «προσχέδιο» προσδιορισμού της ομάδας στόχου των πολιτικών αυτών. Για το λόγο αυτό, δεν προσπαθεί να κατασκευάσει μία απόλυτη έννοια, η οποία και θα ισχύει καθολικά. Προσδιορίζει, με απλά λόγια, τις προϋποθέσεις εκείνες που πρέπει να λαμβάνουν υπόψιν οι ερευνητές κατά τη διαδικασία προσδιορισμού της ομάδας στόχου κάθε πολιτικής, η οποία διαδικασία πρέπει να γίνεται σε συνδυασμό με την συγκέντρωση εμπειρικών στοιχείων.

Η επικέντρωση, λοιπόν, κατά το Sethuraman, πρέπει να δίνεται στον ιδιωτικό τομέα, καθώς η συντριπτική πλειονότητα των εργαζόμενων φτωχών εντοπίζεται εκεί, και όχι στο δημόσιο τομέα και, επίσης, στις μικρές επιχειρήσεις, και όχι στις μεγάλες, για τον ίδιο λόγο. Ο συγγραφέας προσδιορίζει ως *επιχείρηση κάθε οικονομική μονάδα που ασχολείται με την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών*, είτε αυτή η μονάδα αποτελείται από ένα άτομο (αυτοαπασχόληση) ή περισσότερα, με ή χωρίς (σημαντικό) κεφάλαιο και δραστηριοποιείται σε μία καθορισμένη τοποθεσία ή όχι. Κατ' αυτό το τρόπο, εντός του άτυπου τομέα εντοπίζονται επαγγέλματα, όπως ο λούστρος και ο οδηγός ενός τρίκυκλου ποδηλάτου-ταξί (παραδείγματα του Sethuraman).

Ο Mazumdar (1976) χρησιμοποιεί μία διαφορετική προσέγγιση για να ορίσει τον άτυπο τομέα. Αντί για τις επιχειρήσεις, διχοτομεί την αστική αγορά εργασίας σε τυπικό

και άτυπο τομέα, με καθοριστικό κριτήριο τις διάφορες προσαπίεις που απολαμβάνουν οι εργαζόμενοι του πρώτου, όπως ο κατώτατος μισθός και ρυθμισμένες νομικά συνθήκες εργασίας, που καθορίζονται, σύμφωνα με τον συγγραφέα, είτε από την διαπραγματευτική ισχύ των συνδικάτων και το κράτος (θεσμικές ρυθμίσεις), είτε από τις δυνάμεις τις αγοράς, όπως ο μισθός αποδοτικότητας (efficiency wage).

Ακόμη μία διαφορά που εντοπίζει είναι στις ώρες εργασίας. Στην περίπτωση του άτυπου τομέα το ωράριο είναι σχετικά μεταβλητό (π.χ. μικρά, χρονικά, συμβόλαια εργασίας ορισμένου χρόνου ή απασχόληση χωρίς ύπαρξη κάποιου νομικά κατοχυρωμένου συμβολαίου, αυτοαπασχόληση κ.α.), ενώ στον τυπικό ορίζεται ρητά από την εκάστοτε εργασιακή νομοθεσία (π.χ. 8ωρο). Αυτό επιφέρει διαφορές και στους μισθούς των δύο τομέων με αποτέλεσμα να προκύπτουν διαφορές μεταξύ του μέσου εισοδήματος ανά εβδομάδα ή ανά μήνα και του επιπέδου των μισθών των δύο τομέων. Για παράδειγμα, μπορεί το ωρομίσθιο ενός εργαζόμενου στον άτυπο τομέα να είναι μεγαλύτερο από αυτό ενός εργαζόμενου στον τυπικό, αλλά το μέσο μηνιαίο εισόδημα του τελευταίου να ξεπερνάει αυτό του πρώτου.

Επίσης, ένα ακόμη χαρακτηριστικό του άτυπου τομέα, κατά τον Mazumdar, είναι η εύκολη πρόσβαση στον τομέα, λόγω τις υψηλής κινητικότητας και αντικατάστασης (turnover) των εργαζομένων, που προκύπτει από την έλλειψη μακροπρόθεσμων συμβολαίων, όπως αναφέρθηκε παραπάνω. Κατ' αυτό τον τρόπο, ο άτυπος τομέας λειτουργεί και ως ρυθμιστής (buffer) ανάμεσα σε απασχόληση και ανεργία, για όσους δεν μπορούν να βρουν εργασία στον τυπικό τομέα.

3.4 Η συζήτηση για την άτυπη οικονομία στα τέλη του 20^{ου} αιώνα

Με τα χρόνια, η συζήτηση για τον άτυπο τομέα άλλαξε σημαντικά σε σχέση με τις πρώτες μελέτες. Ως προς την ορολογία, εγκαταλείπονται ή χρησιμοποιούνται λιγότερο όροι, όπως δυϊσμός, συνεχές, παραδοσιακός και μοντέρνος τομέας και την θέση τους παίρνουν άλλοι, όπως ατυπικότητα (informality), αυτοαπασχόληση, υπεργολαβία, μαύρη οικονομία. Αυτή η στροφή στην ορολογία αποτελεί κομμάτι μιας μεγαλύτερης στροφής σχετικά με την άτυπη οικονομία, όπου οι επιστήμονες δεν ασχολούνται τόσο με την ορολογία του φαινομένου, όσο με το φαινόμενο καθαυτό, την ουσία και την κατανόησή του. Συνεχίζουν να υπάρχουν διαφορές ανάμεσα στις προτεινόμενες προσεγγίσεις, αλλά αφορούν κυρίως, μεταξύ άλλων, ιδεολογικά θέματα, τρόπους επίλυσης, επιπτώσεις και αίτια εμφάνισης και ανάπτυξης του φαινομένου, παρά το αν αποκαλείται άτυπος τομέας ή άτυπη οικονομία (Rakowski, 1994: 502). Στην συνέχεια θα γίνει μία περιληπτική ανασκόπηση των επικρατέστερων προσεγγίσεων που συμμετείχαν στον επιστημονικό διάλογο στα τέλη του περασμένου αιώνα, και συνεχίζουν, στον ένα ή τον άλλο βαθμό, να επηρεάζουν την επιστημονική κοινότητα που ασχολείται με το φαινόμενο και τις πολιτικές που εφαρμόζονται (Chen, 2012: 4-6).

Η προσέγγιση της έννοιας του άτυπου τομέα από τον ILO και το PREALC¹⁹ έχει αλλάξει σε γενικές γραμμές από τη δεκαετία του 1980 και μετά. Τα ζητήματα ορισμού και ορολογίας μπαίνουν σε δεύτερη μοίρα, ενώ η έμφαση δίνεται στις τεχνολογίες που χρησιμοποιούνται και που πρέπει να υιοθετηθούν στον άτυπο τομέα, και στην κοινωνική προστασία και ανάπτυξη του ανθρωπίνου κεφαλαίου των συμμετεχόντων στην άτυπη οικονομία, μέσω κυβερνητικών παρεμβάσεων (Bromley, 1990: 338²⁰, ο.α. στο Rakowski, 1994: 502). Για τους επιστήμονες, όπως ο Tokman, που ακολουθούν ή/και διαμορφώνουν την προκειμένη προσέγγιση, η αστική οικονομία εξακολουθεί να νοσηματοδοτείται με όρους δυϊσμού, όπου η ταξινόμηση γίνεται σύμφωνα με το μέγεθος της επιχείρησης, τον τύπο απασχόλησης, τον τρόπο οργάνωσης και το επίπεδο της παραγωγής, και το εισόδημα. Το βασικό, όμως, χαρακτηριστικό του τομέα, που έχει μείνει σχεδόν αναλλοίωτο διαχρονικά, είναι η συσχέτισή του με την φτώχεια και η ερμηνεία του ως στρατηγική επιβίωσης που ακολουθούν τα φτωχότερα τμήματα του πληθυσμού των πόλεων (Portes & Schauffler, 1993: 39).

¹⁹ Regional Employment Programme for Latin America and the Caribbean, πρόγραμμα του ILO.

²⁰ Bromley, R. (1990). A new path to development? The significance and impact of Hernando De Soto's ideas on underdevelopment, production, and reproduction. *Economic Geography*, 66(4), 328-348.

Για τον ILO, η ατυπικότητα αποτελεί αποτέλεσμα της πλεονάζουσας εργασίας λόγω της βιομηχανοποίησης και του τρόπου που αυτή εφαρμόστηκε στις διάφορες χώρες, της αστικοποίησης και των χαρακτηριστικών των εργαζομένων, όπως δεξιότητες, επίπεδο εκπαίδευσης, φύλο και ηλικία, δίνοντας ιδιαίτερη έμφαση σε αναλυτικά εργαλεία όπως η τμηματοποίηση της αγοράς εργασίας, μελέτες περίπτωσης, η εξέταση των συνεπειών νόμων και πολιτικών στην ατυπικότητα και η ετερογένεια που χαρακτηρίζει τον τομέα. Με βάση το τελευταίο ο άτυπος τομέας χωρίζεται σε τρεις τύπους δραστηριοτήτων. Η πρώτη αφορά αμιγώς τις στρατηγικές επιβίωσης των μόνιμα φτωχών, η δεύτερη τους περιοδικά ανέργους και η τρίτη του επιχειρηματίες του τομέα, και στην κάθε μία αποδίδονται διαφορετικά χαρακτηριστικά, και άρα προτείνονται διαφορετικές πολιτικές. Ολικά, όμως, προτάσσεται μία μακροοικονομική πολιτική καταπολέμησης της φτώχειας και προώθησης της οικονομικής ανάπτυξης, που σκοπό έχει την επέκταση του τυπικού τομέα, με βάση την απασχόληση και το εισόδημα (Rakowski, 1994: 503).

Ειδικότερα τις τελευταίες δύο δεκαετίες, ο ILO, με αφετηρία το 15^ο Διεθνές Συνέδριο Στατιστολόγων για την Εργασία (ICLS) έχει προσπαθήσει να κατασκευάσει έννοιες που σχετίζονται με την ατυπικότητα και που θα είναι στατιστικά εύχρηστες και θα βοηθήσουν την έρευνα, και άρα τον σχεδιασμό πολιτικών. Έτσι, υιοθετήθηκαν οι έννοιες της *απασχόλησης στον άτυπο τομέα* και της *άτυπης απασχόλησης*, οι οποίες τοποθετούνται κάτω από την έννοια ομπρέλα *άτυπη οικονομία*. Η πρώτη αφορά στην άμεση απασχόληση σε επιχειρήσεις του άτυπου τομέα, οι οποίες ορίζονται ως ιδιωτικές επιχειρήσεις, με σκοπό την παραγωγή αγαθών και υπηρεσιών για ολική ή μερική πώληση, με σχετικά μικρό αριθμό εργαζομένων (συνήθως κάτω από 5 άτομα), που δεν είναι καταγεγραμμένες σύμφωνα με την επίσημη νομοθεσία ή/και οι εργαζόμενοι δεν δηλώνονται στις αρμόδιες αρχές. Αντίθετα η *άτυπη απασχόληση* αφορά τις θέσεις εργασίας (jobs) οι οποίες είναι άτυπες, ανεξαρτήτως αν διεξάγονται σε τυπική ή άτυπη επιχείρηση, ή από νοικοκυριά, αλλά συνήθως αναφέρονται σε αυτές που διεξάγονται εκτός του άτυπου τομέα. Η επιλογή της προσδιοριστικής μονάδας της θέσης εργασίας και όχι του ατόμου έγινε διότι ένα άτομο είναι σε θέση να απασχολείται σε δύο θέσεις εργασίας, με τη μία να είναι τυπική και την άλλη άτυπη (Hussmanns, 2004). Ο τρόπος ορισμού και εννοιολόγησης της ατυπικότητας από τον ILO είναι ο πιο διαδεδομένος και χρησιμοποιείται κυρίως σε άμεσες μεθόδους μέτρησης, δηλαδή δειγματοληπτικές έρευνες κατά κύριο λόγο (βλ. κεφ. περί μεθόδων μέτρησης του παρόντος).

Αρκετοί είναι αυτοί που δεν συμφωνούν με την προσέγγιση του ILO. Οι λόγοι αφορούν το δυαδικό μοντέλου προσδιορισμού της οικονομίας, το οποίο φαίνεται ελλειμματικό να εξηγήσει της αλληλεπιδράσεις των τομέων και τη δυναμικότητα της ατυπικότητας, και την ετερογένεια, η οποία θεωρούν ότι δεν προσεγγίζεται με πληρότητα από τους υποστηρικτές της προκείμενης προσέγγισης. Η ισχυρότερη όμως κριτική στρέφεται προς τον προσδιορισμό του άτυπου τομέα με βάση το μέγεθος των επιχειρήσεων (καθώς μία μικρή επιχείρηση μπορεί να είναι τυπική και μία μεγάλη επιχείρηση να απασχολεί άτυπα προσωπικό) και την σύνδεση του με τη φτώχεια, καθώς έτσι παραβλέπονται οι δυναμικές του τομέα και οι βαθύτερες σχέσεις του, τόσο εσωτερικά όσο και με την υπόλοιπη οικονομία (Portes & Schauffler, 1993: 46).

Μία διαφορετική προσέγγιση χρησιμοποιείται από επιστήμονες με νεοφιλελεύθερη ιδεολογική κατεύθυνση, με κύριο εκφραστή τον οικονομολόγο Hermando de Soto, ο οποίος το 1989 με το βιβλίο του *The Other Path* έθεσε τις βάσεις για την προσέγγιση αυτή. Για τον de Soto, λοιπόν, η ατυπικότητα αποτελεί την ορθολογική επιλογή που κάνουν τα άτομα με σκοπό να αυξήσουν το εισόδημά τους και να μειώσουν τα έξοδά τους. Με άλλα λόγια, η ατυπικότητα δεν αποτελεί την εκδήλωση κάποιου προβλήματος, αλλά την απάντηση στο πρόβλημα των υψηλών κοστών του τυπικού τομέα. Υπό αυτή την έννοια, οι διαιρετικές τομές που διχοτομούν την αστική οικονομία σε τυπικό και άτυπο τομέα δεν είναι κοινωνικοοικονομικές, αλλά νομικές και γραφειοκρατικές, αποτέλεσμα της παρέμβασης του κράτους στην ομαλή λειτουργία της ελεύθερης οικονομίας. Παρ' όλα αυτά, συμφωνεί με τις υπόλοιπες προσεγγίσεις ότι οι συμμετέχοντες στην άτυπη οικονομία βρίσκονται σε χειρότερη κατάσταση, αλλά θεωρεί ότι οι εργατικές και οι κοινωνικές προστασίες επιφέρουν περισσότερα προβλήματα, παρά επιλύουν, μένοντας έτσι πιστός στον νεοφιλελευθερισμό, κατά τον οποίο το κράτος δεν πρέπει να παρεμβαίνει με κανένα τρόπο στην αγορά εργασίας (Rakowski, 1994: 505).

Η νεοφιλελεύθερη προσέγγιση δεν βασίζεται σε εμπειρικές έρευνες, αλλά αντλεί τα χαρακτηριστικά της από την ιδεολογία. Αλλά και αντίστροφα, έντονη κριτική έχει ασκηθεί στις έρευνες και τις μετρήσεις που έχουν πραγματοποιηθεί από ερευνητές της προσέγγισης αυτής, διότι, πολλές φορές τα στοιχεία ήταν αναξιόπιστα, κάποιες φορές οι πηγές δεν γνωστοποιούνταν και τα μοντέλα εκτίμησης ήταν ασαφή. Κριτική, επίσης, έχει ασκηθεί και για το δυαδικό χαρακτήρα της οικονομίας που υποστηρίζει η προσέγγιση

(όπως και στην περίπτωση της προσέγγισης του ILO), καθώς και στο θέμα της απορρύθμισης της αγοράς εργασίας. Ως προς το τελευταίο, οι κριτικοί προτάσσουν το παράδειγμα των χωρών της Βόρειας Ευρώπης, που παρά την πληθώρα εργατικής νομοθεσίας και την ισχύ των συνδικάτων, τουλάχιστον μέχρι την κρίση του 2008, είχε αρκετά χαμηλά επίπεδα ατυπικότητας (Portes & Schauffler, 1993: 47).

Ακόμη μία προσέγγιση που είχε σημαντική επιρροή στον διάλογο για την άτυπη οικονομία στα τέλη του 20^{ου} αιώνα, είναι αυτή της μαύρης αγοράς ή underground οικονομία ή δομική προσέγγιση, με κύριο εκφραστή τον Portes. Η συγκεκριμένη προσέγγιση αντλεί χαρακτηριστικά από την νεομαρξιστική θεωρία και τις θεωρίες εξάρτησης και στρέφει το ενδιαφέρον της περισσότερο στην θεωρία, παρά σε προτάσεις και σχεδιασμό πολιτικών (Rakowski, 1994: 503). Διαφωνεί με την οπτική της οικονομίας ως δυαδική (γι' αυτό και δεν προτιμάται ο όρος άτυπος «τομέας») και *αναδεικνύει τον τρόπο που τύποι παραγωγής, παραγωγικές μονάδες, τεχνολογίες και εργάτες ενσωματώνονται στις τοπικές, εθνικές και παγκόσμιες οικονομίες* (Rakowski, 1994: 503). Συμφωνεί, επίσης, ότι η φτώχεια συνδέεται με την άτυπη οικονομία, αλλά δεν ταυτίζεται, καθώς προσεγγίζει το ζήτημα από διαφορετική οπτική. Για τους υποστηρικτές της προκειμένης προσέγγισης η underground οικονομία είναι ένας συγκεκριμένος τύπος παραγωγικών σχέσεων, ενώ η φτώχεια αφορά την διαδικασία διανομής (Castells & Portes, 1989: 12). Γι' αυτό το λόγο υπάρχουν αυτοαπασχολούμενοι της άτυπης οικονομίας με εισόδημα μεγαλύτερο από το αντίστοιχο της τυπικής. Σύμφωνα με τα παραπάνω, λοιπόν, η ατυπικότητα είναι μία από τις πτυχές της ανισότητας του καπιταλισμού, και όχι διακριτό τμήμα της εργατικής δύναμης, καπιταλιστική και επιχειρηματική απάντηση ή κατάλοιπο προγενέστερων παραγωγικών σχέσεων, και η αύξηση και διατήρηση της άτυπης οικονομίας τις τελευταίες δεκαετίες αποτελούν απόδειξη του τελευταίου (Rakowski, 1994: 503).

Οι υποστηρικτές της προσέγγισης ορίζουν την άτυπη οικονομία ως την διαδικασία παραγωγής εισοδήματος μέσω διαφόρων δραστηριοτήτων που δεν ρυθμίζονται από το κράτος, στο πλαίσιο που παρόμοιες δραστηριότητες είναι νόμιμες και ρυθμισμένες (Castells & Portes, 1989: 12 & Portes & Schauffler, 1993: 48). Οι Portes & Sassen-Koob (1987: 31) ορίζουν επίσης ως *άτυπες όλες τις εργασιακές καταστάσεις που χαρακτηρίζονται από την έλλειψη (1) ξεκάθਾਰου διαχωρισμού εργασίας/κεφαλαίου, (2) συμβατικής σχέσης μεταξύ τους και (3) ενός έμμισθου εργατικού δυναμικού του οποίου οι αμοιβές και οι συνθήκες εργασίας ρυθμίζονται νομικά*. Ένα από τα χαρακτηριστικά που διαφαίνεται από

τους παραπάνω ορισμούς είναι ότι η άτυπη οικονομία είναι ετερογενής (χαρακτηριστικό που λίγο-πολύ δέχονται και οι υπόλοιπες προσεγγίσεις), καθώς καλύπτει ένα ευρύ φάσμα δραστηριοτήτων, από οικιακούς εργάτες/-τριες μέχρι αυτοαπασχολούμενους/-ες. Έχοντας, όμως, κατά νου ότι η προσέγγιση θεωρεί την άτυπη οικονομία κομμάτι του καπιταλιστικού συστήματος και της παγκόσμιας οικονομίας, και όχι διακριτό τομέα ενός δυϊσμού, η ανάλυση της ετερογένειας συνδέεται με τις ταξικές θέσεις που καταλαμβάνουν τα άτομα στον κοινωνικό καταμερισμό και τις νέες που δημιουργούνται μέσα από αυτή. Έτσι, οι δραστηριότητες χωρίζονται σε τρεις κατηγορίες: (α) δραστηριότητες που σκοπό έχουν την ικανοποίηση αναγκών για την άμεση επιβίωση των ατόμων, (β) δραστηριότητες που συνεισφέρουν στην παραγωγή και την προώθηση στην τυπική οικονομία, τις οποίες εκμεταλλεύεται η τελευταία, και (γ) άτυπες επιχειρήσεις με δυνατότητα συσσώρευσης κεφαλαίου (Portes & Schauffler, 1993: 51-52).

Ακόμη ένα σημαντικό στοιχείο της προσέγγισης, και ίσως η σημαντικότερη συνεισφορά της στον επιστημονικό διάλογο και την κατανόηση του φαινομένου (Rakowski, 1994: 504), είναι ότι η άτυπη οικονομία δεν εμφανίζεται μόνο στις αναπτυσσόμενες χώρες, αλλά και στις ανεπτυγμένες, και μάλιστα σε μη αμελητέα ποσοστά. Η άποψη αυτή στηρίχτηκε και επιβεβαιώθηκε κυρίως από μελέτες περίπτωσης, σύγκριση ερευνών και δεδομένων για την εργατική δύναμη και το μέγεθος των επιχειρήσεων, και σύγκριση οικονομικών δεικτών. Αυτό έδωσε το έναυσμα για την περαιτέρω μελέτη της άτυπης οικονομίας στις χώρες του 1^{ου} κόσμου και την υιοθέτηση πολιτικών σχετικές με αυτήν, καθώς και στην γενικότερη μεταστροφή της αντίληψης για την ατυπικότητα, τους λόγους εμφάνισής της και, γενικότερα, την φύση και ουσία του φαινομένου (Castells & Portes, 1989: 18-25 & Portes & Sassen-Koob, 1987: 40-48).

Η τέταρτη και τελευταία σημαντική προσέγγιση αναφέρεται πιο συχνά στην βιβλιογραφία ως «μικροεπιχειρηματική ανάπτυξη» ή σκέτο «μικροεπιχειρηματικότητα». Η βασική ομάδα-στόχος, άρα, της προσέγγισης είναι οι μικροεπιχειρηματίες, ή με όρους του Fields (1990), η υποκατηγορία upper tier του άτυπου τομέα, στην οποία συμμετέχουν οι αυτοαπασχολούμενοι που εθελοντικά συμμετέχουν στον τομέα και έχουν το μεγαλύτερο εισόδημα, σε σχέση με άλλους υπο-τομείς. Δεν ενδιαφέρεται σε μεγάλο βαθμό για έννοιες και θεωρίες, αλλά επικεντρώνεται στον σχεδιασμό δράσεων, σχεδίων και προγραμμάτων «καταπολέμησης της φτώχειας» και παροχής βοήθειας στους μικροεπιχειρημα-

τίες, τα οποία βασίζονται σε έρευνες και αξιολογήσεις που έχουν διεξαχθεί από υποστηρικτές της μικροεπιχειρηματικότητας²¹. Η προκείμενη προσέγγιση συνδυάζει στοιχεία και από τις τρεις παραπάνω προσεγγίσεις. Ο οικονομικός της προσανατολισμός μπορεί να χαρακτηριστεί ως νεοφιλελεύθερος, καθώς συμμερίζεται την άποψη του de Soto που προωθεί την ικανότητα των φτωχών να επιβιώνουν και να προστατεύονται, και που θεωρεί την μικροεπιχειρηματικότητα του άτυπου τομέα ως εξωτερική αυτής. Παρ' όλα αυτά δέχεται ως ένα βαθμό την ύπαρξη εκμεταλλευτικών δομών και διαδικασιών, φτώχειας και ανισότητας²². Γι' αυτό και υποστηρίζει την κοινωνική πρόνοια και την ύπαρξη ενός κράτους που θα παρέχει ένα κατάλληλο πολιτικοθεσμικό περιβάλλον για την ανάπτυξη της μικροεπιχειρηματικότητας.

Από τους υπέρμαχους της μικροεπιχειρηματικότητας προτείνεται μία ενδιαφέρουσα προσέγγιση της σχέσης ανάμεσα σε ατυπικότητα και φτώχεια, η οποία συνοψίζεται στο εξής δίλημμα: Ο άτυπος τομέας έκανε τα άτομα που συμμετέχουν σε αυτόν φτωχά ή οι φτωχοί πηγαίνουν στον άτυπο τομέα (Maloney, 2004: 1164); Η απάντηση που δίνεται απ' την προσέγγιση κλίνει προς το δεύτερο. Για τη στήριξη του επιχειρήματος αυτού, παρουσιάζονται στοιχεία που δείχνουν ότι σε αρκετές περιπτώσεις ο άτυπος τομέας είναι πιο «ελκυστικός» ως επιλογή απασχόλησης (όπως ανεξαρτησία, σχετικά υψηλό εισόδημα για τους αυτοαπασχολούμενους, απαξίωση για τους φόρους λόγω κατακριτέων κοινωνικών παροχών κ.α.). *Υποστηρίζοντας ότι οι εργαζόμενοι είναι εθελοντικά άτυποι δεν σημαίνει ότι δεν ζουν στην φτώχεια, αλλά ότι δεν θα ήταν εμφανώς καλύτερα σε τυπικές θέσεις εργασίας* (Maloney, 2004: 1160). Σε γενικές γραμμές, η άτυπη οικονομία νοηματοδοτείται ως διαφορετική από την τυπική, αλλά όχι κατώτερη.

Η μικροεπιχειρηματικότητα ως προσέγγιση της ατυπικότητας χρησιμοποιείται κυρίως από ΜΚΟ φιλανθρωπικού και προνοιακού χαρακτήρα, οι οποίες ξεκίνησαν ως οργανώσεις που πρόσφεραν άμεση βοήθεια μέσω βραχυπρόθεσμων στόχων, αλλά κατέληξαν σε «θεσμούς» που επικεντρώνονται σε δράσεις που προωθούν την παροχή ίσων ευκαιριών για όλους, μέσω της απασχόλησης, της βελτίωσης της παραγωγής και της αύξησης του

---

²¹ Βλ. Maloney (1999) και (2004), όπου χρησιμοποιεί κυρίως τα ευρήματα των ερευνών του για την στήριξη των επιχειρημάτων του.

²² *Υποστηρίζοντας ότι οι εργαζόμενοι είναι εθελοντικά άτυποι δεν σημαίνει ότι δεν ζουν στην φτώχεια, αλλά ότι δεν θα ήταν εμφανώς καλύτερα σε τυπικές θέσεις εργασίας* Maloney (2004: 1160).

εισοδήματος, και την ικανοποίηση των αναγκών των φτωχών. Τα προγράμματα που προσφέρουν αφορούν υπηρεσίες κατάρτισης, τεχνικής υποστήριξης και πιστωτικής βοήθειας (Rakowski, 1994: 508).

Εν συντομία, θα λέγαμε ότι η παρούσα προσέγγιση «θεοποιεί» την μικροεπιχειρηματικότητα και την ατομική επιδίωξη του ιδίου συμφέροντος (παρόμοια με τον de Soto), αλλά για την επίτευξη των στόχων της επιστρατεύει φιλανθρωπικές και προνοιακές πρακτικές. Με άλλα λόγια, απ' τη μία υποστηρίζει την ατομική ικανότητα όλων για ευημερία, αλλά προσφέρει κάθετου τύπου λύσεις, με μία μικρή δόση υπεράσπισης κάποιων κοινωνικών προστασιών. Η ουσία της προσέγγισης, πάντως, μπορεί να συνοψιστεί στην άποψη ότι προσπαθεί να *βοηθήσει τους φτωχούς να βοηθήσουν τον εαυτό τους* (Rakowski, 1994: 508).

3.5 Μέθοδοι μέτρησης

Κάθε προσπάθεια μέτρησης ενός φαινομένου του οποίου η αιτία ύπαρξής είναι να αψηφά την παρατήρηση είναι γεμάτη από εμπειρικές δυσκολίες (Feige, 1990: 993).

Η ανάλυση και κατανόηση ενός φαινομένου στηρίζεται σε μεγάλο βαθμό στην μέτρηση και την διερεύνησή του, που δίνουν, μεταξύ άλλων, σημαντικά στοιχεία για τα χαρακτηριστικά, την φύση, το μέγεθος και τις τάσεις του. Η διαδικασία αυτή, όμως, ενέχει αρκετές δυσκολίες, οι οποίες πολλαπλασιάζονται, όταν το φαινόμενο αυτό είναι εν γένει «σκιώδες», περίπλοκο και διφορούμενο, όπως η περίπτωση του άτυπο τομέα και της ατυπικότητας γενικότερα, η οποία λόγω της ίδιας της φύσης της, είναι δύσκολο να μετρηθεί αφού αποτελείται από δραστηριότητες γενικά μη καταγεγραμμένες στις επίσημες στατιστικές (Portes & Schauffler, 1993: 41).

Σημαντικό ρόλο στην μέτρηση διαδραματίζει ο ορισμός που θα χρησιμοποιηθεί για το υπό εξέταση φαινόμενο, στοιχείο που αναδεικνύει ο Majid (2012), ο οποίος συγκρίνοντας τον τρόπο μέτρησης της απασχόλησης στις αναπτυγμένες και τις αναπτυσσόμενες χώρες και τα αποτελέσματα των μετρήσεων στις τελευταίες καταλήγει στο συμπέρασμα ότι η αυτούσια υιοθέτηση στον 3^ο κόσμο των ορισμών και των εργαλείων μέτρησης που χρησιμοποιούνται στον 1^ο είναι αδικαιολόγητη και προκαλεί συγχύσεις. Η ειδοποιός διαφορά, κατά τον συγγραφέα, είναι η απουσία συστημάτων ευημερίας και πολιτικών κοινωνικής προστασίας στις λιγότερο ανεπτυγμένες χώρες, κατάσταση που δεν δίνει στα άτομα την «πολυτέλεια» της ανεργίας. Γι' αυτό το λόγο στις χώρες αυτές η ανεργία βρίσκεται σε συντριπτικά χαμηλά ποσοστά και η υποαπασχόληση και οι άτυπες πρακτικές καταλαμβάνουν συνήθως τη μερίδα του λέοντος στην αγορά εργασίας.

Για τον Majid, σε χώρες όπου το κοινωνικό κράτος είναι ανύπαρκτο ή υποανάπτυκτο, η εργατική νομοθεσία είναι «υποτυπώδης» και η εργασιακή νόρμα υπολείπεται της full-time, συνηθισμένης (τουλάχιστον πριν την οικονομική κρίση του '08) απασχόλησης, η μέτρηση της απασχόλησης και της ανεργίας και οι ορισμοί αυτών πρέπει να λαμβάνουν υπόψιν αυτά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Για παράδειγμα, ως απασχολούμενος/η νοείται ένα άτομο όταν την εβδομάδα που πραγματοποιήθηκε η μέτρηση είχε εργαστεί έστω και μία ώρα. Σε κοινωνίες όπου η ανεργία δεν είναι βιώσιμη επιλογή, οι άνεργοι (θα) αποτελούν την μειονότητα της αγοράς εργασίας και η υποαπασχόληση και η ατυπικότητα το μεγαλύτερο ποσοστό.

Για την μέτρηση της ατυπικότητας έχουν προταθεί και χρησιμοποιηθεί πολλές μέθοδοι, όπως ποιοτικές και ποσοτικές μέθοδοι στατιστικής μέτρησης των κοινωνικών επιστημών, και χρήση και σύγκριση μακροοικονομικών μεγεθών και δεικτών. Για την καλύτερη κατανόηση των μεθόδων αυτών, εκτός της προαναφερθείσας ταξινόμησης, οι προτεινόμενες μετρήσεις της ατυπικότητας μπορούν να διαχωριστούν σε άμεσες και έμμεσες μεθόδους (και η ξεχωριστή περίπτωση της προσέγγισης-μοντέλου, βλ. παρακάτω), ως προς τον τρόπο διεξαγωγής και προσέγγισης του υπό έρευνα ζητήματος (σύμφωνα με τους Schneider & Enste, 2000: 91) ή σε *ανέκδοτες*/*«θεσμικές»*, μικρο- και μακρο-προσεγγίσεις, αναλόγως τον τρόπο άντλησης ή τον τύπο πληροφοριών που χρησιμοποιούν (όπως κάνει ο Feige, 1990: 993). Όποια ταξινόμηση ή ονομασία των κατηγοριών των μεθόδων μέτρησης κι αν επιστρατευτεί, ο διαχωρισμός και το περιεχόμενό τους παραμένουν κατά βάση ίδια: οι ποιοτικές και ποσοτικές μέθοδοι αναφέρονται στις *ανέκδοτες*, τις μικρο- και τις άμεσες προσεγγίσεις και η χρήση μακροοικονομικών δεικτών αφορούν τις μακρο- και τις έμμεσες προσεγγίσεις.

Η κάθε ομάδα μεθόδων μέτρησης, όπως θα φανεί και στην συνέχεια, χαρακτηρίζεται και από κοινά, σε κάποιο βαθμό αποτελέσματα. Αυτό είναι πολύ σημαντικό, όσον αφορά την ανάγνωση και ερμηνεία των αποτελεσμάτων των μετρήσεων. Για παράδειγμα, οι μακρο-προσεγγίσεις παρέχουν εκτιμήσεις σχετικά με το μέγεθος και την διαχρονική αύξηση ή μείωση της άτυπης οικονομίας, και μόνο υπό αυτή την συνθήκη θα πρέπει να αναλύονται, και όχι π.χ. ως ακριβές μετρήσεις.

Ίσως η σημαντικότερη παρατήρηση που μπορεί να γίνει σχετικά με τις μετρήσεις για την ατυπικότητα είναι οι διαφορές που εντοπίζονται σε κάποιες περιπτώσεις για το μέγεθος της άτυπης οικονομίας ανάμεσα σε διαφορετικές μεθόδους μέτρησης. Για την διαπίστωση αυτών των αποκλίσεων, παρατίθενται στο παράρτημα της παρούσας εργασίας 3 πίνακες με στοιχεία σχετικά με το μέγεθος της ατυπικότητας για χώρες της Λατινικής Αμερικής. Στον πρώτο (Πίνακας 2) εμφανίζονται στοιχεία σχετικά με την απασχόληση στην άτυπη οικονομία ως ποσοστό της συνολικής μη-αγροτικής απασχόλησης, τα οποία εξάχθηκαν από το δειγματοληπτικές έρευνες νοικοκυριών (household surveys)²³, ενώ στους άλλους δύο (Πίνακας 3 & 4) παρουσιάζονται στοιχεία σχετικά με το μέγεθος της άτυπης οικονομίας ως ποσοστό του ΑΕΠ των εν λόγω χωρών. Στον Πίνακα 3 τα μεγέθη

---

²³ Τα στοιχεία του Πίνακα 2 αντλήθηκαν από την μελέτη του Charmes (2012: 111).

προέκυψαν από δύο διαφορετικές μεθόδους μέτρησης, η μία είναι η κατανάλωση ρεύματος και η άλλη η προσέγγιση MIMIC (Multiple Indicators-Multiple Causes) ή προσέγγιση μοντέλου²⁴, οι οποίες παρουσιάζονται λεπτομερώς στην συνέχεια. ενώ στον Πίνακα 4 τα στοιχεία προέρχονται από την Παγκόσμια Τράπεζα και έχουν εξαχθεί με την προσέγγιση μοντέλου²⁵.

Πιο συγκεκριμένα, ο Πίνακας 3 δείχνει με τον πλέον χαρακτηριστικό τρόπο πως τα στοιχεία από δύο διαφορετικές μεθόδους μέτρησης μπορεί να έχουν απόκλιση μεταξύ τους, και μάλιστα μεγάλη, όπως στην περίπτωση της Βραζιλίας, όπου η διαφορά φτάνει το 18.8%, και της Χιλής, όπου η απόκλιση είναι της τάξης του 21.2%. Αποκλίσεις εντοπίζονται επίσης και από την σύγκριση των στοιχείων ανάμεσα στους Πίνακες 2 & 4. Μία σημαντική σημείωση που πρέπει να γίνει είναι ότι ο Πίνακας 2 αναφέρεται σε διαφορετικού είδους στοιχεία από τους υπόλοιπους δύο, και άρα τυχόν διαφορές είναι προσδοκώμενες. Παρ' όλα αυτά, παρατηρείται, για παράδειγμα στην Αργεντινή, ότι η άτυπη απασχόληση την περίοδο 2000-04 ήταν 60.8%, σύμφωνα με τον Πίνακα 2, και η άτυπη οικονομία ήταν 26.2%, σύμφωνα με τον Πίνακα 4, και στο Εκουαδόρ ήταν 74.9% και 33.16% αντίστοιχα.

Τέλος, προσοχή πρέπει να δίνεται επίσης και στο τι μετράει η κάθε έρευνα που παρουσιάζει μεγέθη. Για παράδειγμα, όπως προαναφέρθηκε, τα στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας αφορούν το μέγεθος της *άτυπης οικονομίας* ως ποσοστό του ΑΕΠ των χωρών, ενώ ο Charmes (2012: 124, Πίνακας 7) παρουσιάζει στοιχεία σχετικά με το μέγεθος του *άτυπου τομέα* ως ποσοστό του ΑΕΠ. Οπότε η σύγκρισή τους, και, συνεκδοχικά, η απόκλισή του δεν πρέπει να προκαλεί εντύπωση, όπως στην περίπτωση της Βραζιλίας, όπου, για το έτος 2006, η άτυπη οικονομία, σύμφωνα με τα στοιχεία της Παγκόσμιας Τράπεζας ήταν 37.8%, ενώ ο άτυπος τομέας ήταν 20.6%, σύμφωνα με τα στοιχεία που χρησιμοποιεί ο Charmes.

---

²⁴ Τα στοιχεία του Πίνακα 3 αντλήθηκαν από την μελέτη των Schneider & Enste (2000: 100).

²⁵ Τα στοιχεία του Πίνακα 4 αντλήθηκαν από μελέτη για την Παγκόσμια Τράπεζα (Schneider, Buehn & Montenegro, 2010: 45-47).

3.5.1 Άμεσες ή μικρο-προσεγγίσεις

Οι μικρο-προσεγγίσεις αναφέρονται κυρίως σε δειγματοληπτικές ή απογραφικές έρευνες, οι οποίες χρησιμοποιούν ταξινομήσεις της άτυπης οικονομίας που βασίζονται συνήθως σε ψευδομεταβλητές (proxy variables) που υποθέτουν την συμμετοχή σε άτυπες δραστηριότητες με βάση το μέγεθος των επιχειρήσεων (όπως η προσέγγιση του ILO), το εισόδημα ή το επάγγελμα. Το βασικό πλεονέκτημα και η κύρια συνεισφορά τους στην μελέτη της ατυπικότητας είναι η συλλογή πληροφοριών σχετικά με τη δομή, τη φύση και τα χαρακτηριστικά της ατυπικότητας και των ειδικών εκφάνσεών της. Απ' την άλλη πλευρά, όμως, είναι αρκετά δαπανηρές, διακατέχονται από σημαντικές εμπειρικές δυσκολίες, όπως χαμηλά ποσοστά απόκρισης και προβλήματα μεροληψίας²⁶, και η σύγκρισή τους πρέπει να γίνεται με προσοχή, καθώς ο ορισμός του φαινομένου που χρησιμοποιείται σε κάθε μέθοδο μπορεί να είναι διαφορετικός. Κατ' επέκταση, αποτελούν χρήσιμο εργαλείο για την βαθύτερη κατανόηση της άτυπης οικονομίας, αλλά όχι για την ανάλυση των διαχρονικών τάσεων της.

Οι *ανέκδοτες πληροφορίες* (Feige, 1990: 993) που αναφέρθηκαν παραπάνω αφορούν σε δεδομένα που έχουν συλλεχθεί μέσω ποιοτικών μεθόδων μέτρησης και σκοπό έχουν την εις βάθος κατανόηση των χαρακτηριστικών, των διαδικασιών και της φύσης της ατυπικότητας. Κλασικό παράδειγμα αυτής της μεθόδου αποτελεί η συμμετοχική παρατήρηση που χρησιμοποιήθηκε από τον de Soto, περίπτωση η οποία, αν και της έχει ασκηθεί έντονη κριτική, κατάφερε όχι μόνο να αναδείξει ιδιαίτερες πτυχές του φαινομένου, αλλά και να επηρεάσει σε σημαντικό βαθμό τον τρόπο που η πολιτεία και η κοινή γνώμη αντιμετωπίζει τις άτυπες δραστηριότητες.

Η χρήση απογραφικών ερευνών για την μέτρηση του μεγέθους και άλλων μεγεθών της άτυπης οικονομίας αποτελεί ακόμη μία μέθοδο που έχει χρησιμοποιηθεί. Η λογική της έγκειται στον προσδιορισμό της ατυπικότητας από τις ήδη υπάρχουσες απογραφές πληθυσμού, στις οποίες βέβαια δεν ερωτάται το άτομο αν συμμετέχει σε άτυπες δραστηριότητες. Έτσι χρησιμοποιούνται proxy μεταβλητές για τον καθορισμό της ατυπικότητας (αδύναμος ορισμός του φαινομένου), όπως αν απασχολείται κανείς σε μικρές επιχειρήσεις, στις οικιακές υπηρεσίες, αν είναι αυτοαπασχολούμενος κ.α. Η υπόθεση, όμως, ότι

---

²⁶ Η άτυπη οικονομία αποτελείται από δραστηριότητες, οι οποίες έχουν κάθε κίνητρο να παραμείνουν κρυφές και να αποκρύβουν πληροφορίες. Η έρευνα και μέτρηση τέτοιων πρακτικών δημιουργεί το ερώτημα κατά πόσο τα άτομα γνωστοποιούν στοιχεία που αποδεικνύουν την συμμετοχή τους σε αυτές, και άρα, αν τα δεδομένα που συλλέγονται διακατέχονται από μεροληψία (μέσω εσκεμμένης παραποίησης) ή όχι (Feige, 1990: 994).

ένα άτομο συμμετέχει στον άτυπο τομέα με προϋπόθεση το επάγγελμά του ή το μέγεθος της επιχείρησης ενέχει πολλούς κινδύνους, καθώς δεν είναι όλοι οι αυτοαπασχολούμενοι άτυποι και δεν είναι όλοι οι εργαζόμενοι που εργάζονται σε μεγάλες επιχειρήσεις τυπικοί. Παρ' όλα αυτά, έχει φανεί ότι αυτού του είδους μέθοδοι μέτρησης παρέχουν μεγέθη που σε σχετικά μεγάλο βαθμό εναρμονίζονται με αποτελέσματα άλλων μεθόδων και ανταποκρίνονται με αρκετή (αλλά σε καμία περίπτωση απόλυτη) ακρίβεια στην πραγματικότητα.

Παρόμοια λογική χρησιμοποιούν και οι δειγματοληπτικές έρευνες, οι οποίες, όμως, εκτός του μεγέθους της ατυπικότητας, εξετάζουν και τα χαρακτηριστικά του, τους λόγους ύπαρξης, την φύση του κτλ., μέσω της χρήσης ερωτηματολογίου. Χρησιμοποιούν proxy μεταβλητές, όπως και στην προηγούμενη περίπτωση, διότι η ερώτηση "ανήκετε στον άτυπο τομέα" δεν είναι εφικτή να γίνει. Η μεγαλύτερη δυσκολία που αντιμετωπίζεται σε αυτές τις μεθόδους είναι η μεγάλη ποσότητα των μη αποκρινόμενων, που διακινδυνεύει την αξιοπιστία του δείγματος και την εγκυρότητα των αποτελεσμάτων.

Η σύγκριση των αποτελεσμάτων ερευνών δειγματοληπτικού τύπου με επίσημα στοιχεία που ανταποκρίνονται στο σύνολο του πληθυσμού αποτελεί ένα ακόμα εργαλείο μέτρησης της άτυπης οικονομίας, όπως η διασταύρωση δεδομένων από έρευνες νοικοκυριών με επίσημα στοιχεία από το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης (Feige, 1990: 994) ή η σύγκριση φορολογικών στοιχείων από ελέγχους και επίσημα δεδομένα των φορολογικών υπηρεσιών (Schneider & Enste, 2000: 92). Τέτοιες μέθοδοι είναι ικανές να δώσουν πληροφορίες σχετικά με το κατώτατο μέγεθος της άτυπης οικονομίας, καθώς τα στοιχεία από τις έρευνες και τους ελέγχους αποτελούν δείγματα του πληθυσμού και δεν λαμβάνουν υπόψιν όλες τις άτυπες δραστηριότητες. Επίσης η φορολογική μέθοδος χαρακτηρίζεται και από μεροληψία, αφού έλεγχοι γίνονται σε επαγγέλματα και τομείς όπου υπάρχει η υποψία φοροδιαφυγής και ανομίας.

Οι δύο βασικές παράμετροι που πρέπει να έχει κανείς υπόψιν του όταν χρησιμοποιεί ή εξετάζει άμεσες μεθόδους μέτρησης είναι η δυναμικότητα του ορισμού που χρησιμοποιείται από τους ερευνητές και οι δυνατότητες που έχει η μέτρηση. Ως προς το πρώτο, οι Portes & Sassen-Koob (1987: 34-35), έδειξαν την σημασία του ορισμού που χρησιμοποιείται στις μετρήσεις με ένα ιδιαίτερο και παραστατικό τρόπο. Το PREALC σε μετρήσεις που είχε διεξάγει στην Bogota το 1975 και το 1984 είχε δείξει ότι το ποσοστό των άτυπων εργαζομένων προς το σύνολο του οικονομικά ενεργού πληθυσμού ήταν 33 και

34,2% αντίστοιχα, ορίζοντάς τους ως τα άμισθα συμβοηθούντα εργαζόμενα μέλη της οικογένειας στην επιχείρηση, οι οικιακοί/-ες εργάτες/-τριες, και οι αυτοαπασχολούμενοι, εκτός των επαγγελματιών και των τεχνικών επαγγελματιών (Portes & Sassen-Koob, 1987: 34, υπ. τ του πίνακα 1) . Για τα ίδια έτη, οι συγγραφείς ορίζοντας ως άτυπους εργαζόμενους όσους δεν καταγράφονται στο σύστημα κοινωνικής ασφάλισης, βρήκαν ότι τα ποσοστά ήταν 60,5 και 59,7% για τα αντίστοιχα έτη.

Όσον αφορά τις δυνατότητες της εκάστοτε μεθόδου, πρέπει να γίνεται ρητή δήλωση του ποιες είναι αυτές. Μία δειγματοληπτική έρευνα μπορεί να δώσει χρήσιμα ποιοτικά δεδομένα για τα χαρακτηριστικά της ατυπικότητας και των συμμετεχόντων σε αυτή, αλλά αποτελεί μία σημειακή αποτύπωση του μεγέθους, και δεν ενδείκνυται για ανάλυση των διαχρονικών τάσεων της ατυπικότητας, και υστερεί ως ένα βαθμό σε ακρίβεια λόγω του περιορισμού που χαρακτηρίζει η έκταση του δείγματος.

3.5.2 Έμμεσες ή μακρο-προσεγγίσεις

Η βάση των εν λόγω μεθόδων βρίσκεται στην σύγκριση δύο μεγεθών και της διαφοράς που έχουν μεταξύ τους, η οποία θεωρείται ως δείκτης του μεγέθους της ατυπικότητας. Οι έμμεσες μέθοδοι μέτρησης της άτυπης οικονομίας χρησιμοποιούν κυρίως μακροοικονομικά στοιχεία, όπως επίσημα οικονομικά και νομισματικά μεγέθη, ανεξάρτητα μεταξύ τους, είτε ως προς την αρχή που τους παρήγαγε, είτε προς το φαινόμενο που μετράνε, γεγονός που τα καθιστά αρκετά ακριβή. Για το λόγο αυτό, όμως, χρησιμοποιούνται κυρίως στις αναπτυγμένες χώρες. Θεωρούνται περισσότερο έγκυρες, διότι ο λόγος ύπαρξης των δεδομένων αυτών δεν αφορά άμεσα την ατυπικότητα, καθιστώντας τα σχετικά «ουδέτερα» ως προς το φαινόμενο αυτό, καθώς δεν τίθεται θέμα μεροληψίας του αποκρινόμενου. Επίσης, τα στοιχεία αυτά είναι συνεπή και ομοιόμορφα τόσο χρονικά, όσο και διακρατικά, με αποτέλεσμα οι προκειμένες μέθοδοι να είναι οι πλέον κατάλληλες για εκτιμήσεις σχετικά με το μέγεθος (σε επίπεδο εκτιμήσεων, και όχι ακριβής μέτρησης) και, κυρίως, τις τάσεις αυξομείωσης της ατυπικότητας. Ακόμη, είναι ευρέως διαθέσιμα, και άρα η ανάλυσή τους είναι λιγότερο δαπανηρή. Στα μειονεκτήματα των μεθόδων αυτών συγκαταλέγονται η αδυναμία παροχής στοιχείων για τα χαρακτηριστικά και τη σύνθεση του άτυπου τομέα και η χρήση, όπως και στις προηγούμενες προσεγγίσεις, υποθέσεων. *Η αξιοπιστία οποιασδήποτε μακρο- προσέγγισης εξαρτάται από την λογικότητα των υποθέσεων που διέπουν την διαδικασία εκτίμησης* (Feige, 1990: 995).

Διαφορές εσόδων και δαπανών: Σε αυτή τη μέθοδο ως δείκτης της έντασης της ατυπικότητας θεωρείται η διαφορά των εσόδων και των δαπανών, αφού η *μέτρηση των εσόδων του ΑΕΠ (GNP) πρέπει να είναι ίση με την μέτρηση των δαπανών* (Schneider & Enste, 2000: 92). Το σημείο-κλειδί είναι ότι ένα από τα δύο αυτά μεγέθη, για να εφαρμοστεί αυτή η μέθοδος, πρέπει να έχει μετρηθεί από μία ανεξάρτητη οντότητα. Η μέθοδος αυτή όμως δεν χρησιμοποιείται συχνά, ή χρησιμοποιείται ως αρχική ένδειξη της έντασης της άτυπης οικονομίας, διότι οι στατιστικολόγοι που κάνουν αυτές τις μετρήσεις χρησιμοποιούν μεθόδους που διορθώνουν τις αρχικές εκτιμήσεις, μειώνοντας την διαφορά, λόγω ύπαρξης σφαλμάτων. Αλλά όποια διαφορά κι αν χρησιμοποιηθεί (αρχική ή διορθωμένη) η μέθοδος αυτή πρέπει να χρησιμοποιείται ως εναρκτήρια εκτίμηση και όχι ως τελικό εργαλείο ανάλυσης του μεγέθους της ατυπικότητας.

Διαφορές εισοδήματος από δύο πηγές: Στο βαθμό που υπάρχουν δύο ανεξάρτητες μεταξύ τους πηγές εκτίμησης των εθνικών εισοδημάτων, η διαφορά που προκύπτει από την σύγκρισή τους αποτελεί δείκτη για το μέγεθος της ατυπικότητας. Αναλόγως, όμως, την προέλευση αυτών των μεγεθών, χρειάζεται και προσοχή στην ερμηνεία των αποτελεσμάτων και την πληρότητά τους. Για παράδειγμα, ο Feige (1990: 996) δίνει το παράδειγμα αυτής της μεθόδου στις ΗΠΑ από την σύγκριση φορολογικών στοιχείων και εκτιμήσεων των προσωπικών εισοδημάτων από την NIPA (national income and product account), επισημαίνοντας ότι τα πρώτα υπολογίζουν μόνο τους εισοδηματικούς φόρους (άρα χάνεται πληροφορία από άλλες άτυπες δραστηριότητες πέραν της απασχόλησης), ενώ οι δεύτερες δεν καταγράφουν αυστηρά το σύνολο των εισοδημάτων (π.χ. τα παράνομα). Συνοπτικά, όπως και στην προηγούμενη προσέγγιση, η χρήση αυτής της μεθόδου πρέπει να λαμβάνεται υπόψιν ως "μπούσουλας", και όχι ως βασικό εργαλείο.

Συναλλαγές: Η γενική ιδέα είναι ότι, σε μία οικονομία και σε ένα καθορισμένο χρονικό διάστημα, το σύνολο των πληρωμών πρέπει να ισούται με το σύνολο των συναλλαγών, και άρα αν προκύπτει ασυνέχεια ανάμεσα σε αυτά τα μεγέθη, είναι ένδειξη της έντασης της ατυπικότητας. Η μέθοδος βασίζεται στην θεωρία περί ποσότητας του χρήματος και στην εξίσωση του Fisher: $MV=PT$, όπου M =χρήμα, V =η ταχύτητα του χρήματος, P =οι τιμές και T =το σύνολο των συναλλαγών, που υποστηρίζει ότι η σχέση μεταξύ επιπέδου τιμών και προσφοράς χρήματος είναι σταθερή. Η μέθοδος, λοιπόν, υποθέτει ότι δεύτερο μέρος της εξίσωσης σχετίζεται με το σύνολο του πραγματικού GNP, και άρα η διαφορά αυτού με το επίσημο GNP, αποτελεί δείκτη των μη καταγεγραμμένων συναλλαγών.

Η μέθοδος αυτή βασίζεται σε πολλές υποθέσεις και έχει αρκετές αδυναμίας. Η πρώτη και κύρια είναι ότι για να χρησιμοποιηθεί, πρέπει να εντοπισθεί ένα έτος βάσης (base year), κατά το οποίο δεν υπήρχε άτυπη οικονομία, ή ήταν σε χαμηλά επίπεδα, ώστε ο λόγος PT προς GNP να αφορούσε τον τυπικό τομέα. Κάτι τέτοιο όμως είναι πολύ δύσκολο να συμβεί. Επίσης η υπόθεση ότι ο λόγος PT προς επίσημο GNP είναι σταθερός ενέχει κινδύνους στην ανάλυση της μεθόδου. Ακόμη είναι δύσκολη η εύρεση ακριβών μεγεθών σχετικά με τις συναλλαγές, όπως οι τοις μετρητοίς.

Ζήτηση μετρητών: Η βασική παραδοχή που γίνεται στην συγκεκριμένη μέθοδο είναι ότι οι συναλλαγές της άτυπης οικονομίας γίνονται κατά πλειονότητα με μετρητά, είτε επειδή είναι δύσκολο να ελεγχθούν, είτε διότι οι συμμετέχοντες σε άτυπες δραστηριότητες δεν έχουν (τουλάχιστον σε εύκολο βαθμό) πρόσβαση σε τυπικές πιστωτικές αγορές και οργανισμούς. Έτσι, η αύξηση της ζήτησης μετρητών (currency demand) σε μία οικονομία αποτελεί δείκτη της αύξησης της ατυπικότητας. Μία απλή μέτρηση που έχει προταθεί μέσω αυτής της προσέγγισης είναι ο λόγος μετρητών (currency) προς καταθέσεις όψεως (demand deposits), οι οποίες θεωρούνται δείκτης ανάπτυξης της οικονομικής διαμεσολάβησης, και της οικονομικής ανάπτυξης γενικότερα. Όσο πιο υψηλός είναι ο προαναφερθείς λόγος, τόσο μεγαλύτερη θεωρείται η άτυπη οικονομία.

Η αύξηση ζήτησης μετρητών, όμως, επηρεάζεται κι από άλλους παράγοντες, όπως *ανάπτυξη εισοδήματος, συνθήκες πληρωμών, επιτόκια, (...) άμεσα και έμμεσα φορολογικά βάρη, κρατικές ρυθμίσεις και η πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος, τα οποία* (τρία τελευταία) *θεωρούνται ότι είναι σημαντικοί παράγοντες της συμμετοχής των ατόμων στην σκιάδη οικονομία* (Schneider & Enste, 2000: 94). Έτσι ο Tanzi (1983) κατασκεύασε μία εξίσωση παλινδρόμησης για την ζήτηση μετρητών που συγκαταλέγει στην ανάλυση, εκτός του λόγου μετρητών προς καταθέσεις όψεως, και αυτούς τους παράγοντες και υπολογίζει την πλεονάζουσα ζήτηση μετρητών (αυτή που συμβαίνει και δεν δικαιολογείται από τους παράγοντες αυτούς), σε συνδυασμό με τις φορολογικές και κρατικές ρυθμίσεις της εκάστοτε υπό εξέταση περιόδου και την παραδοχή ότι η ταχύτητα (velocity) του χρήματος στους δύο τομείς είναι ίδια. Η προσέγγιση αυτή είναι αρκετά διαδεδομένη και χρησιμοποιείται ευρέως στις ανεπτυγμένες χώρες.

Παρ' όλα αυτά, και σε αυτή έχει ασκηθεί έντονη κριτική. Ένας από τους λόγους είναι ότι δεν γίνονται όλες οι άτυπες συναλλαγές με μετρητά, και άρα οι εκτιμήσεις της μεθόδου

δου είναι (μάλλον) υποεκτιμημένες, όπως και ότι σε πολλές περιπτώσεις δεν χρησιμοποιούνται όλοι οι παράγοντες της εξίσωσης, γεγονός που τις υποεκτιμάει περαιτέρω. Ακόμη ένα σημείο κριτικής είναι η παραδοχή της ίδιας ταχύτητας (velocity) και για τους δύο τομείς, καθώς κάτι τέτοιο είναι δύσκολο να εκτιμηθεί για τον τυπικό τομέα, πόσο μάλλον για τον άτυπο. Επίσης, και αυτή η μέθοδος χρησιμοποιεί ένα έτος βάσης ως σημείο μη ύπαρξης ατυπικότητας, το οποίο, όπως προαναφέρθηκε είναι δύσκολο να προσδιορισθεί.

Κατανάλωσης ρεύματος: Η παρούσα μέθοδος κατασκευάστηκε από τους Kaufmann & Kaliberda (1996), αν και διάφορες παραλλαγές της είχαν προηγηθεί, και έχει ως παραδοχή ότι η κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος είναι ένας αρκετά αξιόπιστος φυσικός δείκτης για τις τάσεις αυξομείωσης μιας οικονομίας. Και όντως, έχουν γίνει εμπειρικές παρατηρήσεις που αποδεικνύουν ότι η συνολική οικονομική δραστηριότητα και η κατανάλωση ρεύματος είναι ανάλογες (λ.χ. όσο αυξάνεται η μία, τόσο αυξάνεται και η άλλη), με ελαστικότητα ηλεκτρισμού/ΑΕΠ συνήθως κοντά στη μονάδα (Schneider & Enste, 2000: 96). Σύμφωνα με τα παραπάνω, λοιπόν, η μεγέθυνση του επίσημου ΑΕΠ αφαιρείται από την αύξηση στην κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος (το οποίο αντιπροσωπεύει την συνολική οικονομία), και η διαφορά αποδίδεται στην άτυπη οικονομία. Συνεκδοχικά, η προκείμενη μέτρηση προσφέρει εκτιμήσεις των τάσεων της ατυπικότητας, αλλά αδυνατεί να προσδιορίσει με ακρίβεια το μέγεθός της, και φυσικά δεν προσφέρει μικρο-πληροφορίες για το φαινόμενο.

Η μέθοδο μέτρησης της κατανάλωσης ρεύματος, στο βαθμό που στηρίζεται σε ακριβή στοιχεία, μπορεί να υπολογίσει μόνο ένα μέρος της άτυπης οικονομίας, καθώς κάποιες άτυπες δραστηριότητες, όπως οι οικιακές υπηρεσίες, δεν χρειάζονται σημαντική ποσότητα κατανάλωσης ρεύματος, ή μπορεί να χρησιμοποιούν άλλες πηγές ενέργειας. Επίσης η τεχνολογική πρόοδος έχει επιφέρει την αποτελεσματικότερη και πιο "οικονομική" χρήση ηλεκτρισμού, άρα η αναλογία κατανάλωσης ρεύματος/οικονομικής δραστηριότητας είναι αμφισβητήσιμη.

Η Mária Lackó (1996), υιοθετώντας την γενική ιδέα ότι η κατανάλωση ηλεκτρικού ρεύματος μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως δείκτης που βοηθάει στην εκτίμηση της ατυπικότητας, κατασκεύασε μία εξίσωση για να υπολογίσει την ατυπικότητα, με σημείο αναφοράς τις οικιακές άτυπες δραστηριότητες. Η παραδοχή της Lackó, στην οποία στηρίζεται η επαγωγική λογική της μεθόδου, είναι ότι σε χώρες όπου ο οικιακός άτυπος τομέας είναι μεγάλος, τότε και ο υπόλοιπος θα είναι το ίδιο. Η εξίσωση λοιπόν, λαμβάνοντας υπόψιν,

μεταξύ άλλων, την κατά κεφαλήν κατανάλωση ρεύματος για τα νοικοκυριά, το πόσο συχνά χρειάζεται θέρμανση η υπό εξέταση χώρα, την αναλογία άλλων πηγών ενέργειας (πλην του ηλεκτρισμού) προς το σύνολο των πηγών ενέργειας που χρησιμοποιούνται στη χώρα και την αναλογία των δημόσιων δαπανών κοινωνικής πρόνοιας προς το ΑΕΠ, έχει ως στόχο να εκτιμήσει πόσο μεγάλη είναι η άτυπη οικονομία που λειτουργεί σε νοικοκυριά (και όχι π.χ. σε εμπορικές στέγες), και σε δεύτερη φάση εκτιμάται το σύνολο της ατυπικότητας που λαμβάνει χώρα (με βάση την παραπάνω παραδοχή).

Και σε αυτή τη μέθοδο, η βασική κριτική στρέφεται γύρω από την αποκλειστική οπτική της χρήσης του ηλεκτρισμού και όχι και άλλων πηγών ενέργειας και από την ύπαρξη άτυπων δραστηριοτήτων που δεν χρειάζονται σημαντική ποσότητα ρεύματος. Επίσης δεν λειτουργεί όλη η άτυπη οικονομία μέσω νοικοκυριών, και άρα η γενίκευση των αποτελεσμάτων της μεθόδου σε όλο το φάσμα του φαινομένου είναι αμφισβητήσιμη. Ως αμφίβολη κρίνεται επίσης και η επεξηγηματική αξία του παράγοντα των δαπανών κοινωνικής πρόνοιας ως προς την ατυπικότητα.

3.5.3 Προσέγγιση μοντέλου

Η προσέγγιση μοντέλου (δυναμικό μοντέλο πολλαπλών-δεικτών πολλαπλών-αιτιών), όπως αναφέρουν οι Schneider & Enste (2000: 97), διαφέρει από τις υπόλοιπες διότι λαμβάνει υπόψιν τις πολλαπλές αιτίες, καθώς και τις πολλαπλές επιπτώσεις της σκιάδους οικονομίας, σε αντίθεση με όσες έχουν προαναφερθεί, οι οποίες εξετάζουν μόνο ένα δείκτη για όλες τις επιπτώσεις, όπως τη ζήτηση μετρητών, τη φορολογία ή τη κατανάλωση ρεύματος. Για την ανάλυση αυτών, χρησιμοποιείται παραγοντική ανάλυση, κατά την οποία η ατυπικότητα λαμβάνεται ως μη παρατηρήσιμη μεταβλητή, η μέτρηση της οποίας δεν είναι δυνατή με άμεσο τρόπο, σύμφωνα με την αντίστοιχη στατιστική θεωρία.

Η λογική στην οποία κινείται η προκειμένη μέθοδος μέτρησης είναι ότι η ανάπτυξη και οι τάσεις της άτυπης οικονομίας στο πέρασμα του χρόνου επηρεάζονται από πολλές αιτίες και μπορούν να παρατηρηθούν εμμέσως από κάποιους δείκτες (Schneider & Enste, 2000: 98, σχήμα 1). Ως αιτίες έχουν χρησιμοποιηθεί η φορολογία, η κρατική υπερ-ρύθμιση και η φορολογική ηθική (tax morality), και ως δείκτες των επιπτώσεων της αύξησης της ατυπικότητας έχουν προταθεί δείκτες αγοράς εργασίας (όπως η μείωση της τυπικής απασχόλησης ή των ωρών εργασίας), νομισματικοί (όπως η αύξηση νομισματικών συναλλαγών – monetary transactions) και παραγωγικότητας.

3.6 Επιπτώσεις

Παρ' όλη τη συστηματική επιστημονική ενασχόληση τις τελευταίες τέσσερις δεκαετίες με την άτυπη οικονομία και την ανάδειξη πολλών χαρακτηριστικών, τον εντοπισμό διαφόρων αιτιών και την μέτρηση ποικίλων μεγεθών σχετικά με αυτή, η βιβλιογραφία σχετικά με τις συνέπειες της ατυπικότητας μάλλον υστερεί. Βέβαια, το γεγονός αυτό δεν πρέπει να προκαλεί έκπληξη, ούτε να θεωρείται αποτέλεσμα αμέλειας ή λάθους από την επιστημονική κοινότητα, καθώς οι επιπτώσεις της άτυπης οικονομίας είναι ίσως το δυσκολότερο κομμάτι σχετικά με το φαινόμενο που μπορεί να διερευνηθεί και να αποδειχθεί, ειδικά αν αναλογιστεί κανείς ότι ακόμα και η μέτρησή της ατυπικότητας χαρακτηρίζεται από δυσκολίες και κατά-προσέγγιση αποτελέσματα. Αυτό, όμως, δεν σημαίνει αναγκαστικά ότι δεν εντοπίζονται επιπτώσεις που έχουν καθολική αποδοχή, ούτε ότι όλες οι συνέπειες που εντοπίζονται είναι αρνητικές ή ζημιογόνες. Κατά πλειονότητα, πάντως, οι επιπτώσεις που προτείνονται για την άτυπη οικονομία είναι λιγοστές, αρνητικές και αρκετές φορές έρχονται σε σύγκρουση μεταξύ τους.

Επίσης, είναι δόκιμο να επισημανθεί ότι η ανάλυση για τις συνέπειες της ατυπικότητας βασίζεται σε μεγάλο βαθμό σε θεωρητικές υποθέσεις, λόγω της δυσκολίας που ενέχει η απόδειξή τους. Παρά ταύτα, στο κεφάλαιο αυτό θα γίνει μία προσπάθεια συγκέντρωσης της βιβλιογραφίας σχετικά με τις επιπτώσεις της άτυπης οικονομίας σε διάφορα επίπεδα, όπως στην επίσημη οικονομία, την οικονομική και παραγωγική οργάνωση, την παραγωγικότητα, την κοινωνία κ.α. Όμως, το βασικότερο στοιχείο που εντοπίζεται στη βιβλιογραφία (ή καλύτερα η επιστημονική κοινότητα προσπαθεί να βρει) αφορά το πως η άτυπη επηρεάζει την τυπική (υπόλοιπη) οικονομία.

Ακόμη, αξίζει να αναφερθεί ότι σε πολλές περιπτώσεις, ως συνέπειες της ατυπικότητας εμφανίζονται κάποιες αιτίες της. Αν και σε πρώτη ανάγνωση κάτι τέτοιο φαντάζει παράδοξο, είναι μάλλον αρκετά λογικό, καθώς, όπως θα φανεί και στην συνέχεια, κάποιες διαδικασίες που οδήγησαν στην ανάπτυξη της άτυπης οικονομίας (αίτια), μόλις αυτή «τέθηκε σε λειτουργία» και αναπτύχθηκε σε σημαντικά επίπεδα, άρχισε αντίστοιχα να τα επηρεάζει, με την ατυπικότητα να παίζει αυτή τη φορά το ρόλο του αιτίου, και τις διαδικασίες αυτές το ρόλο των επιπτώσεων, και τανάπαλιν, δημιουργώντας έτσι ένα (φαύλο) κύκλο. Κλασικό παράδειγμα αυτής της περίπτωσης αιτίων/επιπτώσεων είναι τα συνδικάτα.

Η πιο γενική και αρκετά σημαντική συνέπεια που αναζητείται είναι η συσχέτιση άτυπης και τυπικής οικονομίας, στο επίπεδο κυρίως της οικονομικής μεγέθυνσης. Η αποδοχή της ατυπικότητας ως παράγοντας που επηρεάζει την τυπική οικονομία είναι καθολική. Η επιστημονική συζήτηση, όμως, και τα εμπειρικά δεδομένα που απορρέουν από αυτή δεν είναι ξεκάθαρα ως προς το βαθμό και το πρόσημο της συσχέτισης αυτής. Απ' τη μία, υπάρχει η άποψη που υποστηρίζει την αρνητική συσχέτιση μεταξύ άτυπης οικονομίας και οικονομικής μεγέθυνσης, η οποία ακολουθεί την εξής υπόθεση: *μία σημαντική μείωση της άτυπης οικονομίας οδηγεί σε μία σημαντική αύξηση των φορολογικών εσόδων και επομένως σε μία μεγαλύτερη ποσότητα και ποιότητα δημοσίων αγαθών και υπηρεσιών, που τελικά μπορούν να τονώσουν την οικονομική μεγέθυνση* (Schneider & Enste, 2000: 89). Η λογική πίσω από αυτή την υπόθεση αφορά κυρίως την μη καταβολή διαφόρων φόρων από τους συμμετέχοντες στην άτυπη οικονομία.

Εμπειρικά στοιχεία που υποστηρίζουν την παραπάνω υπόθεση εντοπίζονται στην Λατινική Αμερική από τον Loayza (1996, *The Economics of the Informal Sector: A Simple Model and Some Empirical Evidence from Latin America*, ο.α. στο Schneider & Enste, 2000: 89), ο οποίος έδειξε ότι μία αύξηση στην ατυπικότητα της τάξεως του 1% παράγει μείωση στο ρυθμό αύξησης του επίσημου ΑΕΠ κατά 1.2%, φαινόμενο που δικαιολογείται από την αρνητική συσχέτιση που χαρακτηρίζει τον άτυπο τομέα και τους δείκτες δημοσίων υποδομών που παίζουν σημαντικό ρόλο στην οικονομική μεγέθυνση. Η μείωση αυτή αφορά τόσο την διαθεσιμότητα και καθολικότητα των δημοσίων υπηρεσιών, όσο και την αποτελεσματική χρήση των ήδη υπαρχουσών.

Η αντίθετη άποψη υποστηρίζει ότι η συσχέτιση ανάμεσα σε άτυπη οικονομία και οικονομική μεγέθυνση είναι θετική και βασίζεται κυρίως στην διαφορετική αντίληψη και ερμηνεία της ατυπικότητας, η οποία, σύμφωνα με την νεοκλασική άποψη, προσδίδει ένα δυναμικό και επιχειρηματικό πνεύμα στην οικονομία, ενισχύει τον ανταγωνισμό και την αποδοτικότητα, περιορίζει τις κυβερνητικές δραστηριότητες, δημιουργεί αγορές και, συνεκδοχικά, είναι ικανή να συνεισφέρει σε σημαντικό βαθμό στην οικονομική μεγέθυνση. Και αυτή η υπόθεση παρουσιάζει εμπειρικά δεδομένα που την υποστηρίζουν, όπως από τον Schneider (1998, *Stellt das Anwachsen der Schwarzarbeit eine wirtschaftspolitische Herausforderung dar? Einige Gedanken aus volkswirtschaftlicher Sicht*, ο.α. στο Schnei-

der & Enste, 2000: 89-90), που παρουσιάζει ότι το 66% των κερδών της άτυπης οικονομίας διοχετεύονται αμέσως στην τυπική, με θετικά αποτελέσματα στην οικονομική μεγέθυνση και συνεισφορά στα έσοδα των έμμεσων φόρων.

Σύγχυση επικρατεί επίσης σχετικά με το ποιες είναι η συνέπειες της ατυπικότητας στην παραγωγικότητα. Η μία άποψη υποστηρίζει ότι η παραγωγικότητα στην άτυπη οικονομία, με σημείο αναφοράς την εργασία, είναι μικρότερη σε σχέση με αυτή της υπόλοιπης οικονομίας εξαιτίας της χρήσης λιγότερο ανεπτυγμένης τεχνολογίας και της ηγεμονίας των υπηρεσιών (τριτογενής τομέας) εντός του άτυπου τομέα, στις οποίες η παραγωγικότητα της εργασίας είναι χαμηλή). Απ' την άλλη μεριά, εντοπίζεται στη βιβλιογραφία η άποψη ότι η παραγωγικότητα του κεφαλαίου στην άτυπη οικονομία είναι, μάλλον, μεγαλύτερη, λόγω των μειωμένων εξόδων (μη καταβολή φόρων, ασφαλιστικών εισφορών κ.α.) που δίνουν «χώρο» για την άμεση επένδυση μεγαλύτερου σχετικά ποσοστού κεφαλαίου. Είναι βέβαια αρκετά πιθανόν αυτές οι αρχικά αντικρουόμενες συνέπειες της άτυπης οικονομίας να είναι εξίσου αληθινές, αλλά όπως και σε σχεδόν κάθε πτυχή της ατυπικότητας, οι δυσκολίες εντοπίζονται κυρίως στην εξακρίβωσή τους και στο βαθμό που επηρεάζουν και συμβάλλουν σε διαδικασίες και μεταβολές (Castells & Portes, 1989: 30).

Ακόμη μια αλληλεπίδραση που μπορεί να εντοπίσει κανείς είναι η σχέση της άτυπης οικονομίας με την οικονομική και παραγωγική οργάνωση, η οποία έχει αλλάξει σημαντικά τις τελευταίες δεκαετίες, με την αντικατάσταση του κεντρικισμού και του φορντικού μοντέλου (συγκεντρωτικής) οργάνωσης της παραγωγής από νεοφιλελεύθερες μακροοικονομικές πολιτικές και την παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου. Η ατυπικότητα, από αυτή τη διαδικασία, φαίνεται να έχει ενισχυθεί, αλλά και να έχει βοηθήσει σε αυτήν. Σημαντικότερο στοιχείο αυτής της αμοιβαίας συνεισφοράς αποτελεί η οργάνωση της οικονομίας, της παραγωγής και της διανομής σε ένα αποκεντρωμένο μοντέλο, στο οποίο βασικό ρόλο παίζουν τα δίκτυα και οι όμιλοι επιχειρήσεων, οι επιχειρήσεις-μεσάζοντες, κυρίως μικρομεσαίου μεγέθους, και η υπεργολαβία (Castells & Portes, 1989: 29-30).

Η κατά πολλούς σημαντικότερη και γνωστότερη επίπτωση της άτυπης οικονομίας είναι η υπονόμηση της δύναμης των συνδικάτων, όσον αφορά την συνδικαλιστική πυκνότητα, την ικανότητα διαπραγμάτευσης, την κοινωνική οργάνωση και την επιρροή σε οικονομικό και πολιτικό επίπεδο. Οι άτυποι εργαζόμενοι, μεταξύ άλλων, στερούνται του δικαιώματος του «συνεταιρίζεσθε», πολλές φορές αγνοούν τα δικαιώματα που μπορούν

να διεκδικήσουν και εργάζονται σε μικρές μονάδες παραγωγής ή εργασίας (ακόμα και ατομικά ως οικιακοί εργάτες), στις οποίες είναι δύσκολη η ανάπτυξη ενός εργατικού κινήματος και του αισθήματος της συλλογικότητας που χρειάζεται γι' αυτό. Βέβαια, η κρίση που υφίσταται τις τελευταίες δεκαετίες η οργανωμένη εργασία δεν είναι αποτέλεσμα μόνο της ατυπικότητας, η οποία ίσως να μην έχει παίξει και τον καθοριστικότερο ρόλο σε αυτή, αλλά αποτελεί ακόμη μία αιτία αυτής (Castells & Portes, 1989: 31).

Η προαναφερθείσα συνέπεια, πέρα από τα άμεσα οικονομικά και πολιτικά αποτελέσματα που μπορεί να έχει, σχετίζεται και με την κοινωνική διάσταση της εργασίας, τουλάχιστον στο επίπεδο της ταξικής δομής και της ταξικής συνείδησης. Η ύπαρξη στο εσωτερικό της άτυπης οικονομίας πλειάδας αυτοαπασχολούμενων και μεσαζόντων, καθώς και η περιπλοκότητα των σχέσεων ανάμεσα σε τυπική και άτυπη οικονομία, και των συμμετεχόντων σε αυτές, «θολώνει» την δομή των κοινωνικών σχέσεων που απορρέουν από την εργασία. Σε συνδυασμό με την επικράτηση της ατομιστικής αντίληψης του νεοφιλελευθερισμού και της ταύτισης διαφόρων επαγγελμάτων με τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των ατόμων που εργάζονται σε αυτά (φύλο, μετανάστες κ.α.), οι εργαζόμενοι δεν αποδίδουν ιδιαίτερα μεγάλη σημασία στην εργασία τους ως κοινωνική ταυτότητα που τους προσδιορίζει ατομικά και (κυρίως) συλλογικά, με αποτέλεσμα να καταστρατηγείται η ταξική συνείδηση της συλλογικότητας εντός της εργατικής τάξης (Castells & Portes, 1989: 30-31).

Τέλος, φαίνεται να επικρατεί μία ισχυρή, δυναμική, αλληλένδετη σχέση ανάμεσα στην άτυπη οικονομία και την διαφθορά, χωρίς φυσικά αυτό να σημαίνει ότι η πρώτη «γέννησε» την δεύτερη, αν και φαίνεται εύλογο ότι βοήθησε στην περαιτέρω ανάπτυξή της, καθώς και οι δύο χρειάζονται «σκιώδης» δραστηριότητες και διαδικασίες για να ανθίσουν (Schneider & Enste, 2000: 90-91).

4. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Όπως προσπάθησε να δείξει η παρούσα εργασία, η ατυπικότητα αποτελεί ένα περίπλοκο και διφορούμενο φαινόμενο, το οποίο μπορεί δύσκολα να ερευνηθεί και να μετρηθεί. Παρ' όλα αυτά η βιβλιογραφία που απευθύνεται στο φαινόμενο είναι αρκετά πλούσια και παρέχει σημαντικές πληροφορίες και στοιχεία γι' αυτό. Ήδη από την αρχή της ανάλυσης των συμπερασμάτων, θεωρώ δόκιμο να σημειωθεί ότι στην εργασία δεν συμπεριλήφθηκαν επαρκώς στοιχεία σχετικά με το μέγεθος της άτυπης οικονομίας, πέραν των σημείων που κρίθηκε απαραίτητο και όπου ήταν σημαντικό στην τεκμηρίωση των θέσεων. Η επιλογή αυτή ήταν εσκεμμένη καθώς η ανάλυση στοιχείων αποτελεί, κατά τη γνώμη μου, ένα μεγάλο κεφάλαιο στην μελέτη της ατυπικότητας, ξεφεύγει από τα πλαίσια και τους στόχους της παρούσας εργασίας και θα καταλάμβανε αρκετά μεγάλη έκταση, ένεκα και των διαφορετικών ορισμών και μεθόδων μέτρησης που χρησιμοποιούνται. Για τους ίδιους λόγους δεν ενσωματώθηκαν στην ανάλυση και τρόποι αντιμετώπισης του φαινομένου.

Περνώντας στα ζητήματα της παρούσας εργασίας και στα ερωτήματα που τέθηκαν, προσπάθησα να δείξω τα βασικότερα και περισσότερο αμφίσημα ζητήματα που διατρέχουν την άτυπη οικονομία. Και ίσως το πιο σημαντικό από αυτά είναι η σχέση της με την φτώχεια. Εξάλλου, η αντιμετώπιση της τελευταίας ήταν και ο κύριος λόγος κατασκευής της έννοιας. Παρ' όλα αυτά, αν και η πλειονότητα της βιβλιογραφίας δέχεται και υποστηρίζει ότι το μεγαλύτερο ποσοστό των συμμετεχόντων στην άτυπη οικονομία είναι όντως φτωχοί, στερούνται δικαιωμάτων και προσπαθούν να επιβιώσουν μέσω άτυπων δραστηριοτήτων, δεν πρέπει να παραλείπεται η δυναμική που έχει η ατυπικότητα. Για παράδειγμα, εμφανίζονται περιπτώσεις όπου άτυποι αυτοαπασχολούμενοι λαμβάνουν εισόδημα που ξεπερνάει αυτό των ομότιμών τους στην τυπική οικονομία. Ως προς αυτή τη διάσταση, ίσως η προσέγγιση της underground οικονομίας (Portes), της οποίας η ανάλυση επικεντρώνεται στις ταξικές θέσεις, και όχι στην άτυπη και τυπική οικονομία, ανταποκρίνεται περισσότερο στην πραγματικότητα.

Αλλά, όπως προαναφέρθηκε, η συντριπτική πλειονότητα της άτυπης οικονομίας είναι σε δυσμενή κατάσταση και η καλύτερη προσέγγιση για την βοήθεια αυτών είναι ο εντοπισμός των αιτίων ανάπτυξης της ατυπικότητας και των λόγων που απασχολούνται ά-

τυπα. Σε πρώτη ανάλυση διακρίνονται η ύπαρξη αγορών εργασίας με πλεονάζουσα εργασία και η έλλειψη ανθρωπίνου κεφαλαίου και κατάρτισης από τους άτυπους εργαζόμενους, στοιχεία που όντως παίζουν σημαντικό ρόλο στην ύπαρξη της ατυπικότητας. Αλλά, και πάλι, δεν θα πρέπει να παραβλέπονται οι συστημικοί και θεσμικοί λόγοι που τις τελευταίες δεκαετίες έχουν δώσει μεγάλη ώθηση στο φαινόμενο, όπως η παγκοσμιοποίηση του κεφαλαίου, η ηγεμονία της οικονομίας έναντι της πολιτικής και της κοινωνίας, η ραγδαία αστικοποίηση και ο νεοφιλελευθερισμός. Χωρίς να θέλω να μειώσω την σημασία των υπολοίπων αιτιών που αναφέρθηκαν στην εργασία, όπως η φορολογία, η ισχύς της οργανωμένης εργασίας, οι κρατικές ρυθμίσεις, οι ποιότητα των δημόσιων υπηρεσιών κ.α., πιστεύω πως οι τελευταίες αποτελούν συνέπεια (είτε εκδήλωσης, είτε περισσότερης ανάπτυξης) των πρώτων.

Ακόμη, από τα βασικότερα συμπεράσματα της εργασίας είναι η αλλαγή από *άτυπος τομέας* σε *άτυπη οικονομία*, στροφή που δείχνει την ορθότερη, κατά τη γνώμη μου, άγνοση της ατυπικότητας. Όχι δηλαδή την με δυαδικούς όρους οπτική της οικονομίας, αλλά ως ένα σύνολο πρακτικών και δραστηριοτήτων, εντός του οποίου εμφανίζονται και τυπικές και άτυπες, συχνά δίπλα, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι η άτυπη οικονομία, ή ειδικότερα ο άτυπος τομέας (σύμφωνα με την νοηματοδότηση του όρου πλέον από τον ILO) δεν διακρίνεται, ως ένα βαθμό, από σχετική αυτονομία. Η αλλαγή αυτή αποτελεί ουσιαστικότερη εξέλιξη από μία απλή αλλαγή της ορολογίας της έννοιας, καθώς, όπως αναφέρθηκε, βοηθάει σημαντικά την μελέτη και ανάλυση των σχέσεων τυπικής και άτυπης οικονομίας. Σχέσεις, οι οποίες, όπως φάνηκε στην εργασία, είναι εκμεταλλευτικές. Άλλωστε, για να φέρω ένα παράδειγμα, δεν λείπουν από τον τύπο δημοσιογραφικά ρεπορτάζ που δείχνουν τις συνέπειες της δραστηριότητας των μεγάλων επιχειρήσεων στους άτυπους εργαζόμενους των αναπτυσσόμενων χωρών (και όχι μόνο), με πρακτικές όπως η υπεργολαβία.

Όσον αφορά τις μεθόδους μέτρησης, στην εργασία έγινε μία περιεκτική επισκόπηση και κριτική ανάλυση των σημαντικότερων εξ αυτών, οι οποίες διαχωρίστηκαν σε δύο, συν μία, ανάλογα, κυρίως με τις δυνατότητές τους, δηλαδή το τι αποτελέσματα παράγουν. Σημαντικό σε όλες, κι εδώ πρέπει να δίνεται μεγάλη προσοχή, είναι η επιλογή του ορισμού της άτυπης οικονομίας, ώστε να υπάρχει επίγνωση του τι μετράται, και να μην γίνονται αυθαίρετες συγκρίσεις ανάμεσα σε μη συγκρίσιμες έρευνες. Όπως επίσης είναι

άξιο προσοχής και οι αποκλίσεις που ενδέχεται να υπάρχουν ανάμεσα σε στοιχεία διαφορετικών ερευνών, λόγω της χρήσης διαφορετικών μεθόδων μέτρησης (όπως φάνηκε και στο ανάλογο κεφάλαιο). Πιο συγκεκριμένα, η πρώτη κατά σειρά ομάδα μεθόδων μέτρησης, οι άμεσες, έχουν συνεισφέρει σημαντικά στην κατανόηση και εμβάθυνση του φαινομένου, καθώς δίνουν πληροφορίες και ποιοτικά δεδομένα σχετικά με τα χαρακτηριστικά, την φύση και τους συμμετέχοντές του. Τα περισσότερα στοιχεία που χρησιμοποιήθηκαν για την παρούσα εργασία προέρχονται από τέτοιου είδους μετρήσεις. Ενώ η δεύτερη ομάδα μεθόδων, που χρησιμοποιούν μακροοικονομικά δεδομένα και δείκτες, αποτελούν το καταλληλότερο εργαλείο για την ανάδειξη των διαχρονικών τάσεων της ατυπικότητας και η συγκρισιμότητά τους θεωρείται ασφαλέστερη. Η προσοχή πρέπει να δίνεται στα μεγέθη που χρησιμοποιούνται, ώστε αυτά να προέρχονται από αξιόπιστες πηγές. Ως προς την τρίτη μέθοδο, την προσέγγιση μοντέλου, είναι η πιο απαιτητική από πλευράς συνθετότητας και περιπλοκότητας, αλλά η προσεκτική και σωστή χρήση της δίνει την δυνατότητα εξαγωγής αξιόπιστων αποτελεσμάτων, αν και δεν είναι δυνατή η χρήση της σε όλες της χώρες. Τέλος, ας επισημανθεί ακόμη μία φορά ότι όλες οι μέθοδοι μέτρησης έχουν αδυναμίες, αλλά αυτό δεν τις καθιστά λιγότερο αξιοποιήσιμες, καθώς, μέχρι στιγμής, είναι τα καλύτερα εργαλεία που διαθέτει ένας επιστήμονας που ερευνά την άτυπη οικονομία.

Σχετικά με τις επιπτώσεις της ατυπικότητας, δεν μπορούν να εξαχθούν πολλά συμπεράσματα. Γενικά στην βιβλιογραφία προτείνονται αρκετές, αλλά μόνο μερικές από αυτές μπορεί κανείς να επιχειρηματολογήσει ότι είναι καθολικές και γενικώς αποδεκτές. Πέραν των αμφίσημων απόψεων σχετικά με τις επιπτώσεις που έχει η άτυπη οικονομία στην οικονομική μεγέθυνση, την παραγωγικότητα και την οικονομική και παραγωγική οργάνωση, θα ήθελα να σταθώ σε δύο σημεία. Πρώτον, η συχνή εμφάνιση πολλών αιτιών της ατυπικότητας ως επιπτώσεις της δημιουργεί την εντύπωση (και ίσως έτσι είναι) ότι η άτυπη οικονομία αποτελεί το βασικό «γρανάζι» λειτουργίας ενός φαύλου κύκλου, που συνεισφέρει στην όξυνση των ανισοτήτων και την ανάπτυξη της φτώχειας. Και δεύτερον, η επίπτωση που τοποθετεί την ατυπικότητα ως υπονομευτή της οργανωμένης εργασίας. Σε μία περίοδο όπου τα εργασιακά και κοινωνικά δικαιώματα υπαναχωρούν και μειώνονται, η έλλειψη εμπιστοσύνης και ισχύς στα συνδικάτα και, κυρίως, η φθίνουσα συνδικαλιστική πυκνότητα αποτελούν ρήγμα για τα δικαιώματα των εργαζομένων.

5. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barrientos, A. (2009). Labour markets and the (hyphenated) welfare regime in Latin America. *Economy and Society*, 38(1), 87-108.
- Benería, L. (2005). Introduction. *RETHINKING*, 6.
- Benería, L., & Floro, M. (2005). Distribution, gender, and labor market informalization: A conceptual framework with a focus on homeworkers. *RETHINKING*, 9.
- Bienefeld, M., & Godfrey, M. (1975). Measuring unemployment and the informal sector: some conceptual and statistical problems. *IDS Bulletin*, 7(3), 4-10.
- Bromley, R. (1978). Introduction-The urban informal sector: why is it worth discussing?.
- Canagarajah, S., & Sethuraman, S. V. (2001). Social protection and the informal sector in developing countries: Challenges and opportunities. *World Bank*.
- Castells, M., & Portes, A. (1989). World underneath: The origins, dynamics, and effects of the informal economy. *The informal economy: Studies in advanced and less developed countries*, 12.
- Charmes, J. (2012). The informal economy worldwide: trends and characteristics. *Margin: The Journal of Applied Economic Research*, 6(2), 103-132.
- Chen, M. A. (2012). The informal economy: Definitions, theories and policies. *Women in informal economy globalizing and organizing: WIEGO Working Paper*, 1.
- Cole, W. E., & Fayissa, B. (1991). The urban subsistence labor force: toward a policy-oriented and empirically accessible taxonomy. *World Development*, 19(7), 779-789.
- Davis, M. (2004). Planet of Slums: Urban Involution and the informal proletariat. *New Left Review*, 26(March-April), 5-34.
- Dibben, P., & Williams, C. C. (2012). Varieties of capitalism and employment relations: informally dominated market economies. *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, 51(s1), 563-582.
- Duryea, S., & Jaramillo, O. L. (2003). Latin American labor markets in the 1990s: Deciphering the decade.
- Duryea, S., & Székely, M. (1998). Labor markets in Latin America: A supply-side story.

- Feige, E. L. (1990). Defining and estimating underground and informal economies: The new institutional economics approach. *World development*, 18(7), 989-1002.
- Fields, G. S. (1975). Rural-urban migration, urban unemployment and underemployment, and job-search activity in LDCs. *Journal of development economics*, 2(2), 165-187.
- Fields, G. S. (1990). Labour market modelling and the urban informal sector: Theory and evidence.
- Fields, G. S. (2004). A guide to multisector labor market models. *Working Papers*, 86.
- Freeman, R. B. (2005). Labour market institutions without blinders: The debate over flexibility and labour market performance. *International Economic Journal*, 19(2), 129-145.
- Galli, R., & Kucera, D. (2004). Labor standards and informal employment in Latin America. *World Development*, 32(5), 809-828.
- Gerry, C. (1987). Developing economies and the informal sector in historical perspective. *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 493(1), 100-119.
- Harris, J. R., & Todaro, M. P. (1970). Migration, unemployment and development: a two-sector analysis. *The American economic review*, 60(1), 126-142.
- Hemmer, H. R., & Mannel, C. (1989). On the economic analysis of the urban informal sector. *World Development*, 17(10), 1543-1552.
- Husmanns, R. (2001, September). Informal sector and informal employment: elements of a conceptual framework. In *Fifth Meeting of the Expert Group on Informal Sector Statistics (Delhi Group)*, New Delhi (pp. 19-21).
- Husmanns, R. (2004). *Measuring the informal economy: From employment in the informal sector to informal employment*. Policy Integration Department, Bureau of Statistics, International Labour Office.
- IOBE (2012). *Η έννοια της αδήλωτης εργασίας και τα χαρακτηριστικά της*, Δεκέμβριος, Ίδρυμα Οικονομικών και Βιομηχανικών Ερευνών.
- Καραμεσίνη, Μ. (1999). Ατυπη απασχόληση και ο ρόλος του κράτους στην ελληνική αγορά εργασίας. *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 100(100), 3-32.
- Καψάλης, Α. (2015). Η αδήλωτη εργασία στην Ελλάδα. *Αξιολόγηση των σύγχρονων μέτρων καταπολέμησης του φαινομένου*. *INE/ΓΣΕΕ, Μελέτες*, (43).

- Lewis, W. A. (1954). Economic development with unlimited supplies of labour. *The manchester school*, 22(2), 139-191.
- Majid, N. (2012). *How not to count the employed in developing countries* (No. 994790723402676). International Labour Organization.
- Maloney, W. F. (1999). Does informality imply segmentation in urban labor markets? Evidence from sectoral transitions in Mexico. *The World Bank Economic Review*, 13(2), 275-302.
- Maloney, W. F. (2004). Revisiting Informality. *World Development*, 32(7), 1159-1178.
- Mazumdar, D. (1976). The urban informal sector. *World development*, 4(8), 655-679.
- Moser, C. O. (1978). Informal sector or petty commodity production: dualism or dependence in urban development?. *World development*, 6(9-10), 1041-1064.
- Portes, A., & Sassen-Koob, S. (1987). Making it underground: Comparative material on the informal sector in Western market economies. *American journal of Sociology*, 93(1), 30-61.
- Portes, A., & Schauffler, R. (1993). Competing perspectives on the Latin American informal sector. *Population and development review*, 33-60.
- Portes, A., Blitzer, S., & Curtis, J. (1986). The urban informal sector in Uruguay: Its internal structure, characteristics, and effects. *World Development*, 14(6), 727-741.
- Rakowski, C. A. (1994). Convergence and divergence in the informal sector debate: A focus on Latin America, 1984-92. *World development*, 22(4), 501-516.
- Rauch, J. E. (1991). Modelling the informal sector formally. *Journal of development Economics*, 35(1), 33-47.
- Schneider, F. (2002, July). Size and measurement of the informal economy in 110 countries. In *Workshop of Australian National Tax Centre, ANU, Canberra*.
- Schneider, F., Buehn, A., & Montenegro, C. E. (2010). Shadow economies all over the world. *World Bank Policy Research Working Paper*, 5356.
- Schneider, F., & Enste, D. H. (2000). Shadow economies: size, causes, and consequences. *Journal of economic literature*, 38(1), 77-114.
- Sethuraman, S. V. (1976). The urban informal sector: Concept, measurement and policy. *Int'l Lab. Rev.*, 114, 69.
- Singer, H. W. (1970). Dualism revisited: a new approach to the problems of the dual society in developing countries. *The journal of development studies*, 7(1), 60-75.

- Standing, G. (2011). Labour market policies, poverty and insecurity. *International Journal of Social Welfare*, 20(3), 260-269.
- Standing, G. (2011). Responding to the crisis: Economic stabilisation grants. *Policy & Politics*, 39(1), 9-25.
- Standing, G. (2013). Defining the precariat: A class in the making. *Eurozine*.
- Tokman, V. E. (1978). An exploration into the nature of informal—formal sector relationships. *World Development*, 6(9-10), 1065-1075.
- Tokman, V. E. (1989). Policies for a heterogeneous informal sector in Latin America. *World Development*, 17(7), 1067-1076.
- Weinkopf, C. (2009). Precarious employment and the rise of minijobs. *Gender and the contours of precarious employment*, 177-193.

6. ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακας 2 Το μέγεθος της άτυπης οικονομίας (ως % του ΑΕΠ) στις χώρες της Λατινικής Αμερικής

Χώρες	Μέθοδος μέτρησης	
	Κατανάλωση ρεύματος (%)	Προσέγγιση μοντέλου (%)
Αργεντινή	-	21.8
Βολιβία	-	65.6
Βραζιλία	29.0	37.8
Χιλή	37.0	18.2
Κολομβία	25.0	35.1
Εκουαδόρ	-	31.2
Παραγουάη	27.0	-
Περού	44.0	57.4
Ουρουγουάη	35.2	-
Βενεζουέλα	30.0	30.8

Σημείωση: Τα στοιχεία της κατανάλωσης ρεύματος αντιστοιχούν στο μέσο όρο της περιόδου 1989-90, ενώ της προσέγγισης μοντέλου στην περίοδο 1990-93.

Πηγή: Schneider, F., & Enste, D. H. (2000). Shadow economies: size, causes, and consequences. *Journal of economic literature*, 38(1), 77-114.

Πίνακας 3 Το μέγεθος της απασχόλησης στην άτυπη οικονομία ως % της συνολικής μη-αγροτικής απασχόλησης στις χώρες της Λατινικής Αμερικής

Χώρες	1990-94 (%)	1995-99 (%)	2000-04 (%)	2005-10 (%)
Αργεντινή	47.5	53.3	60.8	50.0
Βολιβία	56.9	63.5	-	75.1
Βραζιλία	60.0	60.0	51.1	42.2
Χιλή	-	35.8	-	-
Κολομβία	-	38.4	-	61.4
Εκουαδόρ	-	53.5	74.9	53.5
Παραγουάη	-	65.5	-	70.7
Περού	-	-	67.9	71.3
Ουρουγουάη	-	-	43.4	42.8
Βενεζουέλα	38.8	46.9	49.4	48.1

Σημείωση: Τα στοιχεία του πίνακα έχουν αντληθεί από τη βάση μικροδεδομένων δειγματοληπτικών ερευνών νοικοκυριών των ILO/SIALC (ILO/SIALC household survey micro-data base).

Πηγή: Charnes, J. (2012). The informal economy worldwide: trends and characteristics. *Margin: The Journal of Applied Economic Research*, 6(2), 103-132.

Πίνακας 4 Το μέγεθος της άτυπης οικονομίας (ως % του ΑΕΠ) στις χώρες της Λατινικής Αμερικής

Χώρες	1999 (%)	2000 (%)	2001 (%)	2002 (%)	2003 (%)	2004 (%)	2000-04 ¹ (%)	2005 (%)	2006 (%)	2007 (%)
Αργεντινή	25.2	25.4	26.1	27.6	26.4	25.5	26.2	24.7	23.8	23.0
Βολιβία	67.0	67.1	67.6	67.7	67.7	66.9	67.4	64.3	62.8	63.5
Βραζιλία	40.8	39.8	39.9	39.9	39.6	38.6	39.6	38.4	37.8	36.6
Χιλή	19.9	19.8	19.6	19.6	19.4	19.1	19.5	18.9	18.7	18.5
Κολομβία	39.4	39.1	38.9	38.9	37.9	37.1	38.4	36.1	35.1	33.5
Εκουαδόρ	34.2	34.4	33.7	33.3	32.8	31.6	33.2	30.8	30.4	30.4
Παραγουάη	38.0	39.8	39.7	40.1	39.1	38.3	39.4	38.2	37.4	-
Περού	60.1	59.9	60.2	59.1	58.6	57.9	59.1	57.2	55.7	53.7
Ουρουγουάη	50.5	51.1	51.7	54.0	53.6	51.1	52.3	49.2	48.5	46.1
Βενεζουέλα	33.8	33.6	33.5	35.5	36.9	34.9	34.9	33.5	32.0	30.9

Σημείωση: Η μέθοδος μέτρησης που χρησιμοποιήθηκε για την εξαγωγή των παραπάνω στοιχείων είναι η προσέγγιση μοντέλου.

¹Οι μέσοι όροι της στήλης 2000-04 δημιουργήθηκαν από τον γράφοντα του παρόντος, με σκοπό την σύγκριση με τα στοιχεία του Πίνακα 2.

Πηγή: Schneider, F., Buehn, A., & Montenegro, C. E. (2010). Shadow economies all over the world. *World Bank Policy Research Working Paper*, 5356.

Informal economy: conceptualizations, measurements and consequences

Paraskevas Iordanis

ABSTRACT

The informal economy has been a field of scientific research, but also a field of strong dispute for over more than four decades, and has attracted a great interest. Due to its shadow nature, informality is difficult to explore and measure, and it is almost impossible to draw general conclusions about it. The most generally accepted definition of the concept has legal nature and refers to economic activities that are inherently legitimate but in practice avoid state regulation. But due to frequent changes in legal limits, analysis should not stop there. The most basic elements that ought to be taken into account are its relation with poverty (without ignoring the exploitative dynamics of the phenomenon), its causes, its "internal" diversity, both in terms of its participants and the different informal practices contained in it, the relations with the rest of the economy and its consequences. One of the most important developments in the scientific debate about the informal economy is the relative consensus that has prevailed in recent years that it is not a separate sector of the economy but part of it, which has given the necessary stimulus for a more meaningful exploration and understanding for the study of the phenomenon. Ultimately, the analysis of the informal economy must be solved with caution and the context of each case and its particular characteristics must always be taken into account.

Keywords: Informal economy, informality, informal sector